

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгепээн

№ 99 (17236)

2006 чылдың
АВГУСТ 8,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.30.
Садар өрттэ 4 рубль.

УЛУСКА БАРААН БОЛУП ЧОР СИЛЕР

Хүндүлүг Александр Сан-оолович!
50 харлаан юбилейиңер-биле Силерге чүректин ханызындан байыр чедирип тур бис.

Күш-ажылчы бүгү амыдыралыңарны кижилерге шынчы бараан болурунга тураскааттыңар. Культурага-даа, журналистикага-даа ажылдааш, чогадыкчы, делгем билигиг, сагыш човангыр мөзүңерни көргүзүп чор силер. Республика, Бүгү-россия, Бүгү-эвилел конкурстарының Лауреады адыңарны, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы адыңарны бедик тудуп чор Силер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Хүндүлүг Александр Сан-оолович!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының өмүнээзинден 50 харлааныңар-биле холбаштыр изиг байыры чедирип тур мен. Республиканың культура, хөй-ниити, политиктиг амыдыралының хөгжүлдэзинге улуг үлүүңерни кирип чоруур Силер. Байлак дуржулганар, мөзүлүг чорууңар, идепкейлиг туруштууңар моон-даа сонгаар үрө-түннелдиг болурунга бүзүрээр бис. Ажыл-херээңерге ам-даа улуг чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, аал-ораныңарга аас-кежиин күзедим.

Хүндүктел-биле,

Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д. ООРЖАК.

Тыва Республиканың
«Эрес-шудургу күш-
ажылы дээш» медалы-
биле А.С. Шоюнну
шаңнаар дугайында

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗАК
ДАРГАЗЫНЫҢ
ЧАРЛЫЫ

Культура, журналистика тала-
зы-биле ачы-хавыяазы болгаш
хөй чылдарда ак сеткилдиг ажы-
лы дээш «Сылдысчыгаш» солун-
нун кол редактору Александр
Сан-оолович Шоюнну Тыва
Республиканың медалы-биле
шаңнаар

Тыва Республиканың
Чазааның Даргазы
Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2006 чылдың август 4
№117.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-
биле шаңнаар дугайында

Кикбоксинг талазы-биле
делегей чемпиондынга бедик
спортчу чедишкиннери дээш

Тыва Республиканың
Ордени-биле

Тыва Республиканың күрүне
тренери Семен Дажы-Серен-
ович Монгушту;

Тыва Республиканың Өөредил-
ге яамызының Олимпийжи курла-
вырның уругларның спорт школа-
зының тренер-башкызы Мergen
Намчалович Монгушту шаң-
наар.

Тыва Республиканың
«Эрес-шудургу күш-
ажылы дээш»
медалы-биле

Өвүр кожуунун Хандагайты
суурда уругларның спорт школа-
зының директору Сергей Даш-
оолович Кууларны;

Күш-культура болгаш спорт
талазы-биле агентилелдин тренер-
башкызы Олак Көк-оолович
Сатты шаңнаар.

«Тыва Республиканың
алдарлыг ажылдакчызы»
хүндүлүг атты

Делегей чемпиону, ТКУ-нун
студентизи Отсурен Оруй-
оолович Маадыр-оолга;

делегей чемпиону, Кызыл хоо-
райның ортумаа ниити өөредил-
генин № 5 школазының өөреник-
чизи Александр Александр-
ович Сатка;

делегей чемпиону, ТКУ-нун
студентизи Чингис Анатоле-
вич Салчакка;

делегей чемпиону, Кызыл хоо-
райның ортумаа ниити өөредил-
генин № 5 школазының өөреник-
чизи Сергей Васильевич

Ооржакка тыпсыр.

Тыва Республиканың
Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле

Делегей чемпиондының шаң-
налының эдилекчизи, Кызыл хоо-
райның ортумаа ниити өөредил-
генин № 9 школазының өөреник-
чизи Буян Вячеславович Да-
пьянны;

делегей чемпиондының шаң-
налының эдилекчизи, Өвүр ко-
жуунун Солчур суурда ортумаа
ниити өөредилге школазының
өөреникчизи Шуру-Маадыр
Павлович Кууларны;

делегей чемпиондының шаң-
налының эдилекчизи, Кызыл хоо-
райның ниити ортумаа өөредил-
генин № 1 школазының өөре-
никчизи Эрине Александр-
ович Монгушту;

делегей чемпиондының шаң-
налының эдилекчизи, ТКУ-нун
студентизи Солангы Анатоле-
вич Сааяны;

делегей чемпиондының шаң-
налының эдилекчизи, Кызыл хоо-
райның ниити ортумаа өөредил-
генин № 2 школазының өөреник-
чизи Орлан Радиевич Сым-
чаан-оолду;

делегей чемпиондының шаң-
налының эдилекчизи, ТКУ-нун
студентизи Чаян Демьянович
Хактыг-оолду;

делегей чемпиондының шаң-
налының эдилекчизи, ХКУ-нун
студентизи Батый Юрьевич
Хертекти шаңнаар.

Кызыл хоорай
2006 чылдың август 4
№ 113.

Тыва Республиканың Конституция судунун
ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

Эрге-чурумну болгаш хоойлу-
дүрүмнү сагыырын быжыглаа-
рынга кириген салышкыны база
хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-
ажылы дээш

«Тыва Республиканың
алдарлыг юризи»
хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Консти-
туция судунун даргазының ора-
лакчызы Светлана Очур-
ооловна Монгушка тыпсыр.

«Тыва Республиканың
алдарлыг ажылдакчызы»

Бай-Тайга кожуунун культура ажылдак-
чыларын шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың
Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле

Тээли суурда төп кожуун би-
блиотеказының библиогравы
Ачыймаа Салчакковна Тар-
гыны;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш. ООРЖАК.

Наадымга уткуштур

СПОРТ – КАДЫКШЫЛ БОЛГАШ ТУРА-СОРУКТУҢ ДАР

«Кым демисежирин күзевезил,
ол тиилелге эрге чок болганы
ол. А чуртталганың алыс утказы
тиилелге!» – деп, марафон төө-
гүзүнде ийи улай Олимпиадаларга
(1960, 1964) чемпион болган эфиоп
спортчу Абебе Бикиланың иштики
сагыш-сеткилинден үнгөн сөс-
терни 1971 чылда Ослога болган
Бүгү-делегейниң инвалидтер
оюннарының үезинде бүгү-ле
спортка ынактар дыңнаан. Орук-
транспорт озал-ондаанга тава-
рышкаш, ооргазының хендир-
безин кемдеткеш, ол 1968 чылда
Мехикога болган Олимпиадага
киржип шыдаваан – инвалид
арткан. Шылгараңгай спортчу
коляска дузазы-биле шимченип
турза-даа, спортту кагбаан, ол ча-
адарынче шилчээш, инвалидтер
оюнунга үстүнде сестерни
чугаалааны ол.

«Амыдырал – демисел» ди-
жир. Спорт база чидиг демиселге

хамааржыр. Төөгүдөн алгаш көөр
чүве болза, ооң ачызында та чеже
кижи кадыкшылын экижиктен,
тура-соруун каңнап быжыглаан,
эш-өөрлер тыпкан, шылгараңгай
спортчуларны, тренерлерни база
хөй-ле хоорайларны көргөн база
бодун ажып тиилээн чүве. Амы-
дыралдан чижек кылдыр алыр
болза, спортчу улустун иштики
тура-соруу, чүткүлдүү спортчу
эвес кижиге көөрдө, оранчок
ажыг дээрзи бадыткаттыңар.

Бистиң Тыва чуртувуста база
быжыг тура-сорукут, спортка
бердинген, харын-даа чуртталга-
зының кезин кылдыр спортту
үнелеп көрүп чоруур спортчулар
эвээш эвес. Бөгүн ындыгларның
бирээзи, милиция шугумунга хүн-
дүлүг дыштанылгаже үнүжө дээр
ажылдаан, милицияның майору,
назы-хар аайы-биле бодунун ка-
тегориязынга чадаг чарышка наа-
дымнарның 5 дакпыр чемпиону

Алексей ОЮН
маргылдаа чезинде.

Алексей Кашпык-оолович Оюн-
биле таныжып көрээлинер.

—Спортту канчап со-
нуургай берген силер,
Алексей Кашпык-оол-
ович, база кым аңаа сал-
дар чедирген деп бодаар
силер?

—Мен Танды кожуунун Сос-
новкага 1958 чылда төрүттүнгеш,
аңаа школа доостум. А школага
өөренип тургаш-ла, чик атлетика-
ны сонуургап, кыжын хаактыг,
чайын чадаг маңнап турдум.
Спорттун өске-даа хевирлеринге
сонуургалым улуг турган. Ынчан,
бистиң үевисте спорт кончук
сайзыраңгай турган, школаларга
спортчу инвентарь четчири-биле
бар. Хаактыг маңнаксаар болзуң-
за, школада күш-культура баш-
кызындан хаакты бижиде шаап
алыр сен. А меңээ спортче чүткүл-
дү оттурган кижиге – кады төрзөн
акым Шериг-оол, Чазак Даргазы-
биле атташ кижиге (хүлүмзүрдү).
(Уланчызы 2-ги арында).

Алексей Оюн өөреникчилери, Наадым чемпионнары
Ия биле Ая ийис кыстар-биле.

Кажан? Каяа? Чүү?

ЧЕМПИОНАТ ЭГЕЛЭЭН

Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 85 чыл оюнга болгаш Наадымга тураскааткан ТР-ниң хөл-шыдыраага чемпионнарын илередир эр-херээжен ойнакчылар аразында ажык маргылдаазы август 5-те Кызыл хоорайга эгелээн.

80 эр, 17 херээжен ойнакчылар күжүн шенежип эгелээн. Оларның 20-и хөл-шыдыраага спорт мастеринге кандидаттар. Кызыл, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннардан эң хөй ойнакчылар кирип келген. Ийи хүн дургузунда үш салыгы салып, чартык финал оюннарын дооскан. 2,5 – 3 сан алгаш 40 хире шыырак шыдыраачылар финалче кирген. Эр улус швейцар системалык, херээжендер долгандыр салыр оюн-биле маргылдаалажыр. Оюн август 12-де доостур.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Спорт ЧАҢЧЫЛ БОЛГАН СПАРТАКИАДА

Эрзин кожуун болгаш сумулар чагыргаларының ажилдакчыларының спартакиадазы бо чылын үш удаа болуп эрткен. Тере-Хөлге ийи хүннү дургузунда янзы-бүрү спортчу маргылдаалар болган, ону Мөрен сумузу (даргазы Ю.С.Учурал) орга-

низастап эрттирген.

Ниити көргүзүлгөр талазы-биле Нарын суму чагыргазының командазы бирги черни алган. Аыш-чем делгелгезин база организастан. Күүсекчи эрге-чагырганың хоочун-даа, аныяк-даа ажилдакчылары чүгге спортчу маргылдааларга киришкен эвес, мага хандыр ойнап, дыштанып алганнар. Маргылдааларга тил-лээннерге шаңналдарны тывыскан. Келир чылын спартакиаданы Нарын суму чагыргазы эрттирер.

Кызыл-оол КУУЛАР.

Наркоконтроль эргелелинде ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОК САТКАНЫ ДЭЭШ

Тыва Республикада наркотиктер саарылгазында хайгаарал талазы-биле эргелелдин ажилдакчылары июль 19-та Шагаан-Арыг хоорайда КХН «Гелиос» аптеканы хынаан. Оон түннелинде ук аптека наркотиктиг бүдүмелдерини хоойлу езугаар саарылгазының дүрүмненин сагывайн турганы илерээн. Наркотиктиг бүдүмелдер кирип турар эмнерни чөпшээрел чокка садып турган КХН «Гелиосун» даргазынга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. Амгы үеде истелге чоруп турар.

Бистиң корр.

Сүт-Хөлден медээлер КЕЗИЛДЕ ЭГЕЛЭЭН

Баш бурунгаар мал чегин белеткеп алырга, келир чылын малды кыштан хүр-менди ажы-

раының улуг магадылалы болуру билдингир.

Бора-Тайга суурда «Чечектиг» аттыг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин удуртукчузу Алексей Доржуевич Ооржак бодунун амы-хууда каш чүзүн малынга чем белеткелин амдыгааштан эгелей берген. Ол Көк-Чыраада хөй чылдыг 3 гектар сигенниң кезилдесин «Беларусь» трактор-биле кестирип турар.

Бо чазын агаар-бойдустан байдалы таарымча чок болган-даа болза, сиген шөлүнүң сугарылгазын үе-шаанда чорутканындан база сөөлгү хүннерде чаашкын үргүлчүлээнинден сигенниң үнүжү чаагай болган. Ол 30 тонна чедир эки шынарлыг сигенни ажаап алып сорулганы салган.

КӨВҮРҮГЛЕР КЫЛДЫНГАН

Бора-Тайга сумузуңда Алексей Доржуевич Ооржакка удурткан 6 кижжи составтыг уран-шевер тудугжу экер эрлер кожуун чагыргазы-биле дугуржуга езугаар мурнунда өрттенип калган Хөлчүктүг-Аксы ийи көвүрүгнү кыска хуусааның иштинде шалыпкын кылып доосканнар.

Олар кедек тайгалардан тааржыр быжыг дыттарны боттарының күжү-биле удур кезип алгаш, тудугга эптиг кылдыр чазап, чонуп тургаштың көвүрүглерни көрүштүг, белен-не үрелбес быжыг кылдыр кылганнар. Ук көвүрүглерни кылырынга Сергей Сарыглар, Мартаа Март-оол, Мерген Ондар, Комбуштай Байыр-оол, Маадыр Монгуш эрестиг ажилдааннар. Бо бөлүк оолдар материалдарны боттары оон-моон тыптынып, тывынгыр бай-

далдыын көргүскеннер.

Ам ол көвүрүглер-биле Сүт-Хөлче, Манчүрекче, Чечектигже, Хөлчүктүгже аргышкан чон хала чокка кезип, чорук-херээн, ажыл-агыйын бүдүрүп ап турарлар. Шеевер оолдарга улуг-бичии кижилер өөрүшкүзүн илередип турарлар.

ЭРТТИРИЛГЕ

БАЖЫҢЫН ТУТКАН

Аң-мен, арга-бойдус камгалакчыларынга-даа, ыңай-бээр аргышкан аян-чорук кылган чорумалдарга-даа, аржааннаан, агаарлаан чонга-даа эптиг кылдыр тур када-даа азы доктаамал-даа болза, дыштанып доктаай хонар кедек черлерде өрттээлдерниң, эрттирилге бажыңнарының тутунуп, кылдынып турарын ыгыта-вайн барып болбас.

Оон бир көскү, тодаргай чижээне «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктин кожуун девискээринде турар «Хан-Дээр» участогунун улуг күрүне инспектору Эрес-оол Санжытович Ондарга удурткан 10 ажыг кижжи Алды-Ишкинниң бажында эрттирилге бажыңын (өрттээлди) тутканнар. Аргадан ыяшты удур кезип, чудуктарны кызыл хол-биле чонуп тургаш, узуну 13 метр, дооразы 5 метр хоомай эвес бажыңны ол ышкаш чунар-бажыңны тудуп кылганнар.

Эрги-даа, чаа-даа үелерде Алды-Ишкин бажыңга кажан-даа крышазы шиферлиг бажыңнар турбаанын чон чугаалажып турар. Ол эрттирилге бажыңыңа күрүне инспекторлары ээлчег езугаар элчип-селчип чурттап, албан-хүлээлгезин күүсөдирлер. Оон ыңай ыраккы Уру аржаанын-че баар дыштаныкчылар база аңаа доктаап, дыштаныр аргалыг

болурлар. Эрттирилге бажыңыңдан аңгыда ында кадыр кыйыгың оруун аштааны чоннун аргыжылгазынга чогулчалыг байдал тургустунган. Төрээн черивистин дириг бойдузунуң кадагалалы, хайгааралы моон соңгаар улам экижири чугаажок.

ЧАА МАШИНА АЛГАН

Чоннун кадыын камгалап быжыгларынга, дүрген дуза чедиреринге чаа машина-техника черле эргежок чугула болур. Ол-бо черлерге чалаашкыннарга баар эмчи машина-техника доктар-мондак чокка чеде бээрге, чалаашкын кылган кижиниң сеткили өөрүүрү билдингир.

Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилел езугаар кожуун эмнелгезиниң дүрген дуза станциязы амгы үениң бүрүн дериг-херекселдер-биле дерээн чаа машинаны алган. Бо өөрүнчүг болушкунга хамаарыштыр болган чоннун чыжыңга кожуун чагыргазының баштыңы Иван Шываңович Монгуш, кожуунда «Чаңгыс демниг Россия» партиязының төлээзи Ырат-оол Дукур-оолович Ховалыг, кол эмчи Маргарита Маадыр-ооловна Турчина, Суг-Аксы суур чагыргазының оралакчы даргазы Елизавета Бүрүевна Ондар база дүрген дуза станциязының чолаачызы Э.С.Монгуш болгаш өскөлөр-даа чүве чугаалап, өөрүп четтиришкенин илереткеннер.

Ам ол машина ыңай-бээр чалаашкыннарга хала чок «хатсалгын» дег чоруп турар. Ол сүт-хөлчүлгө база бир өөрүнчүг болушкун-дур.

Бораш ОНДАР,

Сүт-Хөл кожуун.

СПОРТ – КАДЫКШЫЛ БОЛГАШ ТУРА-СОРУКТУҢ ДАРГАНЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

—Маргылдааларга кажан киржи эгеледир?

—Школага өөренип тургаш-ла эгелээн мен. Школа доосканым соонда, Кызылдың профессионал-техниктиг училищезинге өөренип тургаш, шеригге-даа турган чылдарымда база маргылдаа үспейн турдум. Салым-чолум спорт-биле холбашкан болгаш, ал-сагыш база ыңдыг апаар чүве-дир ийин — адаанныг изиг күзел чая баскаш турар.

—Шаңналдарыңар хөй-ле ыйнаан?

—Улуг шаңналдардан соодукчу, өңнүг телевизор, хеп чуур машина, видеоплеер дээш, үрмек өртектиг барааннар эндерик. Медальдар 40 ажыг, а диплом, грамоталарны санап көрбээн мен.

—Наадым хүнү чоокшулап келди, автомашина шаңналдыг марафон дугайты силерниң бодалыңар кандыгыл?

—Сөөлгү чылдарда чиик атлетика спортун деткип, марафонга эрткен спортчуну автомашина-биле шаңнап эгелээнин кончуг чүүлдүг деп санаар мен. Чүге дизе, марафон маңнаары эң берге, чер аразы херин боорда, аңаа кончуг улуг белеткел, үе, күш, тура-сорук негээр хемчээл болур. Марафонга, шынап-ла, белеткел чок маңнаары болдунмас. Бир чыл хире белеткел безин марафон чарыжыңга эвээш хуусаа болур. Негелде езугаар марафонну кадыг черге, азы асфальтылыг орукка маңнап эртер болгаш, тускай спортчу идик база херек. Чаңгыс ол идиктиң өртээ безин 4-5 мун рубль болгай. Кандыг-даа маргылдааның кол хаара тудар күжү, элзедиишкени оон шаңналы дээрзи билдингир. Шаңнал автомашина апарган соонда, спорттун чиик атлетика хевиринде хөй аныяктар база көстүп келди. Ол безин кончуг өөрүнчүг-дүр.

—Силер боттарыңар маңнап турарыңардан аңгыда, аныяк-өскенни маргылдааларга белеткеп, тренер ажылын база чорудуп турар болгай силер. Ол талазы-биле ажилыңарда чедишкени бар бе?

—Шын чүвени шын дээр апаар. 2003 чылда Шагаан-Арыгдан Светлана Түлүштү белеткедим. Ол Наадымга эрткеш, «Ока» марканың автомашиназы-биле шаңнатты. 2004-2005 чылдарда ийис кыстар Ия Донгак, Ая Доспанны кайызын-даа белеткедим. Олар база дес-дараалаштыр Наадымнарга тиилээш, «Ока» автомашиналарны алдылар. Бо чылын база бо уругларны белеткеп тур мен. Оларга бүзүрелим улуг, бодум база Наадымда маңнаар мен.

—Силерниң бодуңар шаңналдарыңар аразында автомашина чүге чогул, 5 дакпыр чемпион болган спортчуда дээрим ол?

—Назы-хар аайы-биле түннелди үндүрер, а кол шаңнал чүгге марафонга эрткен спортчуга көрдүнгөн болганындан ыңдыг. Чижек кылдыр эрткен чылын Наадымда дыка шыырак аныяктарны эрткеш, 6 дугаарында келдим. Эки киришкен дээш грамота берди. Болдунар чүве болза, хоочун спортчуларны база шыырак шаңнаар болза эки-ле-дир ийин (каттырды).

—Спортчулар «чүдүлгели» улус болгай. Силерде ыңдыг «сагыыр чаңчылдар» азы тускай дүрүмнер бар бе?

—Солун айтырыг-дыр. Онзагай чүве чок. Ынчалза-даа Самара хоорайга маргылдаага «9» дугаарлыг сан-биле халыдым. Ук дугаарым ам-даа кадагалап чор мен. Эскерген улус бар болза, 2004-2005 чылдарда мээң ол дугаарым-биле Ая, Ия чемпионды, а 2003 чылда Светлана база-ла ол дугаар-биле маңнаан. «9» дугаарны

РФ-тиң ИХЯ-ның Россия чемпионды. Самара хоорай, 2003 чыл.

маргылдаа мурнунда артыжап алып бис, номга база олуруп алып-дыр бис.

—Соңгаар маргылдааларга база киржи каапкан улус-тур силер. Ында ниити байдал кандыгыл?

—О, ында таарымчалыг байдалдарны тулган онза тургускан. Спортчу тускай эмчилиг, массажтаар кижилег-дир. Оон ханының базыышкынын, анализтерин, харын-даа мырыңай чегиниң рационун — чүнү чиир-чивезин айтып берип турар. Уфа, Самара, Ижевск, Набережные Челны дээш, элээн-не хоорайларга маргылдаалап четкиледим. Ында спортчулар кончуг шыырак, ыңдыг-даа бол, 50-60 командалар киришкен маргылдааларга ийиги 10 кижиниң санынга халып кээп турдум. Ону шыырак спортчулар кончуг эки көргүзүг деп санаар. Шаңнал-мактал-даа ап тургуладым.

—Маргылдаалар баар акша-төгериң айтыры...

—Ол бистиң эң «аарыг» ай-

тырывыс-тыр. Кижжи боду кыспаска, кым кызар деп. Ол-бо халып, диленип, деткичилер тып тургаш, баш бурунгаар акша-төгериң чыгдынып алгаш чоруп турдум.

—Амгы Наадымга киржиринге белеткенип турар спортчуларга чүнү сүмелеп болур силер?

—Улуг хемчээлге маңнаарыңа белеткенип турар спортчуларга сүме-даа херекчок-тур ийин, оларның бүгү талалыг белеткели — күш-дамыр, тактиктиг болгаш психологтук белеткелин шыырак деп билзе чогуур. Кымын тиилээрин трасса көргүзе бээр. Оларга маңнап чорааш суксун ижеринге таарыштыр кылган эмискиктиг тускай котелоктарлыг болурун сүмелээр-дир мен. Организмчаларның талазындан «чегинилге пунктуларынга» изиг шай, хлеб, колбаса болгаш газтыг суксуннар салбазын айтып каайн. Маңнап чораан спортчуга үстүндө суксуннарны, чегинерни чири болдунмас. Чүү садарын спортчулар-биле сүмележиң алза эки боор.

—Амгы үениң аныяк-өскенинге чагыг-сүмөңер чүл, Алексей Кашпык-оолович?

—Кандыг-даа ажыл-херекти кылырда кижиге эң-не кол чүве — тура-сорук херек. Мен бодум бо назынымда тааклы тыртып көрбээн мен, улуг байырлалдарда бир-ийи дашка шампанское чооглаар, ол-ла мен. Кижжи амытанның чуртталгазында кадыкшыл эң-не үнелиг болганда, ону эки тура-биле үрегдээн херээ чүл. Ынчангаш аныяк-өскен база спорт-биле өңүктежи, эртен-кежээ оода 3-5 км. хемчээлден шошкуп ап туруңар деп чагыыр-дыр мен. Ынчан амыдыралга ынакшылыңар кыптыгып, ал-бодуңар чиигеп, тура-соруңар быжыгып эгелээнин эскерип каар силер. Быжыг кадыкшылдың болгаш тура-соруктун үндезини, каннакчы дарганы спорт дээрзин утпаңар. Чүгге боттарыңардан бүгү чүве хамааржыр. Бо-ла-дыр, кол чагыым.

Каң-оол САТ
чугаалашкан.

Чайгы дыштанылга-2006

УРУГЛАР КӨЗҮЛДҮР-ЛЕ ЭТТИНИП ТУРГАН

Кызыл хоорайда бир солун уруглар лагери бо чайгы ажылын июль айның төнчүзүндө дооскан. Уруглар дыштанылганын бо черин «Психологтук эмчи-социал уделгенин «Сайзырал» республика төвүнүн баазасында хүндүскү хевирниң чайгы кадыкшылга лагери» деп шын адаар. Чогул лагериның адын база «Сайзырал» дээр. Ол хоорайның дааранылга фабрикасының бажынының бирги кадында республика төвүнүн өрээлдерин ээлеп турган.

Бо лагериның өскелерден онза ылгалып турган чүвези – ооң кижизидилгилериниң чартыны чуруму кошкак, берге кижизидилгелиг болгаш амыдыралы нарын байдалдыг деп санадып турганы болур. Шынап-ла, ниитизи-биле дыштанган орус болгаш тыва 21 уругнун 10-у

лиотекарьның ажылы улуг болган – деп, ол чугаазын уламчылады.

Начальниктин чугаалааны программа «Шыдамык чорукче орук», «Кадык-шырак болуру эки», «Билдингир чүведө кайгамчык чүүлдер» болгаш «Талантылар челээжи» деп дөрт кезектен тургустунган. Чижээлээрге, «Шыдамык чорукче орук» деп кезекке уругларның оларны долгандыр турар ала-шокар хүрээлелге чымчак, шыдамык аажы-чаңын хевирлээр талазы-биле янзы-бүрү акцияларны чорудуп, курстарны эрттирип турган. «Билдингир чүведө элдептиг

сарыг шажын болгаш орус православ хүрээлерге барган, ында лама-башкылар оларның-биле кижиниң амыдыралына шажынның ролунун дугайында бөдүүн, билдингир чугааларны кылганнар. Боттарының ажылының солун талаларын ТР-ниң Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш ооң чедирген уржуктарын узуткаарының талазы-биле агентилелиниң сугга камгалакчылары, өртчүлөр, федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң кызыгааржылары, ТКУ-нун экология болгаш биология кафедрасының башкылары, ол ышкаш эмчилер, спортчулар, садыгжылар, тележурналистер аңгы-аңгы үелерде таныштырган. Ол көргүзүлгү таныжылгалар албан черлериниң боттарынга эртип турганы-биле онзагай.

Янзы-бүрү албан черлери-биле сырый харылзаалыг ажил уругларның янзы-бүрү мергелдерге сонуггалын хайныктырып турган. Чижээлээрге, чамдык оолдар өзүп келгеш, ыяап-ла камгалакчы азы шериг

хамаанчок, хүнде ажы-төлүн тоттур чемгериптер безин шинээ чок деп демдеглеттинген. Ындыг байдалда уругларга күрүнө социал деткимчени көргүзүп, лагерьге дыштандырганы ол.

Башкылар сезон үезинде уругларны эдериң алгаш чоруп тургаш, шуптузунга долу эмчи шинчилгезин хоорай эмнелгелеринге эрттирген. Оларның хөй кезини янзы-бүрү аарыгларлыг болганы илерээн. Мырыңай хоочу арага аарыындан, хааглыг туберкулезтан безин аарып турар уруглар бар болган.

Лагериңиң эмчи специалистери уруглар-биле тренажерларга кичээлдерни эрттирип, оларга тускай массажтарны кылып, а ол ышкаш кадыкшылганың хевирлери болур витаминниң терапияны, ароматерапияны база фитотерапияны ажыглап турганы мактанчыг. Чедиммес өг-бүлелерден чамдык уруглар чүгле маңаа таптыг тоттур чеменир аргалыг болуп турганы кымны-даа кайгатпас.

Уругларның күш-шыдал сайзыралы-биле кады оларның сагыш-сеткил болгаш психиктиг кадыкшылыңче база улуг кичээлгейни угландырып турган. Лагериңиң ажыдышкынының мурнунда бүгү дыштаныкчылар психодиагностиканы эрткен. Психологтар оларның талазындан дуза херек уруг бүрүзү-биле хуу эдилге

үрээшкиниңге удур хемчеглерни уруглар-биле хөйүн эрттирген. Араганың, таакпының хоразының дугайында лекция-беседаларны чоруткан, барымдаалыг чаңгыс эвес фильмин көргүскен. Корумчурум темазыңга викторинаны эрттирген, аңаа шылгараан уругларны хүндүлел бижиктер болгаш чигирзиг чемнер-биле шаңнаан.

Башкылар кандыг-бир солун хемчег организаа мурнунда уругларның «Хомудалдар болгаш саналдар доскаарындан» ужулган күзээшкиннерни өөренип көөр турган. Ынчап кээрге, лагериңиң ажилдакчылары уругларның «почтазындан» оларның хүнде ниити байдалын, сонуграп турар чүүлдерин билип алыр аргалыг турганнар. Аралажылганың шак ындыг хевир уругларга дыка таарышкан.

«Сайзырал» уруглар лагери-ниң бо чайгы солун ажылын республиканың эки лагериңиң конкурзунда ТР-ниң Өөредилге яамызында тускай комиссиязы идип үндүрген. Аңаа тиелекчи болуп үнери ындыг-ла амыр эвес, чүге дизе, солун, онза программаларны боттандырган лагерьлер республикада эвээш эвес, ынчалза-даа тыва кижин «даг көрбейн, эдээң азынма» дээр ийикпе, чүвени канчап билир...

Чуруктарда: уруглар сугга камгалакчыларның ажылы-биле

хоорайның назы четпээн уруглар комиссиязының болгаш боттарының школарынның учтарында турар. Олар колдуунда өскүс-чавыс, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан, долу эвес азы чедиммес өг-бүлелерден уруглар болган. Тускай хайгааралда турар бо бичи өөреникчи уругларның кижизидилгезинге лагерьге дыштанылга үезинде шаа-биле эки салдар чедирери-биле чедимчелиг өг-бүлелерден уругларны база хүлээп алган турган.

— Ажылывысты мындыг хевирлиг тургузарывыска, багай эвес түнелдер бар болган – деп, лагериңиң начальниги Альбина Ынаалай чугаалады. — Кижизидилгези кошкак уругларның аажы-чаңы сезон төнчүзүндө элээн өскерли бергенин эскерип турдус. Ону чедип алырыңа тускай ажилдап кылганывыс «Шыдамык чорук» – амыдыралдың хевирин» деп программа салдарлыг болганы чугаажок. Аңаа бистин төптүн лагериңге ажилдан психолог болгаш социал башкыларның, эмчилерниң, массажистин, биб-

чүүлдер» деп кезекке уругларның чогадыкчы салым-чаяанын сайзырадырының талазы-биле өөредилгелг кичээлдерни болгаш библиотерапияны чорудуп турганы солун.

Лагериңиң башкылары Тываның кол тыва болгаш орус чоннарының культураларына уругларның билишкенин улам ханыладыр база оларны нациялар аразында харылзааларда чымчак, шыдамык аажы-чаңга өөредир сорулга-биле элээн каш солун кижилер-биле ужуражылгаларны, республиканың 60 маадыр аттыг, ол ышкаш ТР-ниң Кадык камгалал яамызының санитарлыг музейлеринче экскурсияларны организаастаан. Чижээлээрге, уруглар лагерьге ээлчег үезинде Кызылда

кижи болурун ужуражылгалар соонда башкыларынга, тускай мергелдиглерге илередип турганы солун. Бо хүннерде берге кижизидилгелиг деп санадып турар бичи оолдарны амыдыралдың шын оруунче баш бурунгаар углаары деп чүве ол эвеспе.

Бо лагерьге чедиммес азы долу эвес өг-бүлелерден корумчуруму багай уруглар турган деп үстүндө чугаалаан болгай мен. Оларның чамдыктарының ада-иези уруунун лагерьге дыштанылга путевказының өрттөн төлээр

ажылын чорудуп турган. Мындыг ажилдарның түнелинде, берге уругларның аажы-чаңы көзүлдүр-ле эттиниң турганы демдеглеттинген.

Кижизидилге ажылының бир кол хевир болур корум-чурум

таныжып тур; лама-башкы Тензин Цултим-биле ажык чугаа болгаш үрдө манааны сугга оюннар.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Чайынналчак тиилелгелер

Кыдаттың чемпионатадынче чалаткан

Каш хонук бурунгаар Кызылда «Ирбис» элээди уругларның спорт школазының кижизидилгилери Улан-Баторга июнь 4-тен июль 24-ке чедир эрткен улуг тенниске Моолдун кубогу болгаш чурттуң элээди оолдарының ажык чемпионатады маргылдаалардан чайынналчак тиилелгелерлиг эеп чанып келгеннер. 16 кижин составтыг команда ийи аңгы маргылдаага барык ийи ай дургузунда киришкен, ниитизи-биле 6 алдын, 7-7 мөңгүн болгаш хүлдер медальдарны, 9 кубокту база Моолдун ниити кубогун чаалап алган.

Кыдаттың, Россиядан Тываның, Бурятияның, Моолдун, Японияның, Кореяның командалары киришкен ийи маргылдааның аразында дыштанылга үезинде спортчу чыгыштарны чурттуң найысылалындан ырак эвесте «Хандагайты» уруглар лагериңге эрткеннер.

Ам маргылдааларның тодаргай түнелдерин көрээли:

Моолдун элээди оолдарының ажык чемпионатады

Чаңгыстың разряды: 18 хар чедир назылыг оолдар аразыңа Саян Санчай ийиги черни, а 14 хар чедир назылыг оолдар аразыңа Күдер Доржу үшкү черни ээлээн.

Ийи-ийилеп ойнаар разряд: 18 хар чедир назылыг оолдар аразыңа Саян Санчай бирги, Серен Лудуп ийиги база Айдын Доржу үшкү черни ээлээн. Бо разрядка тыва теннисчилер моол оолдар-биле эштежиң алгаш ойнап турган, маргылдааның негелдизи ындыг.

14 хар чедир назылыг оолдар аразыңа Олонбайыр Идам бирги

черни, Мерген Ондар ийиги, Чойган Седен үшкү черни алган. Бо разрядка база моол оолдар-биле эштежиң ойнааннар.

Моолдун кубогу

Чаңгыстың разряды: 10 харга чедир оолдар аразыңа Булат Мурманэ ийиги черни, а Артем Афанасьев үшкү черни ээлээн.

12 хар чедир назылыг оолдар аразыңа Володя Васильев бирги черни, Чойган Седен ийиги, а Давид Донгак үшкү черни алган.

14 хар чедир назылыг оолдар аразыңа Күдер Доржу ийиги черни ээлээн.

16 хар чедир оолдар аразыңа Андрей Монгуш бирги черни, а Оюн Сүлдем ийиги черни алган.

18 хар чедир назылыг оолдар аразыңа Саян Санчай бирги черни чаалап алган.

Ийи-ийилеп ойнаар разряд: 18 хар чедир назылыг оолдар аразыңа Айдын Доржу бирги, Серен Лудуп ийиги, а Саян Санчай үшкү черлери үлешкеннер. Бо разрядка база моол оолдар-биле эштежиң ойнааннар.

Азия диптиң чурттарының

элээди теннисчилери кижип турар Моолдун кубогу дээш маргылдаага Тываның өзүп оор оолдарының командалы үш дугаар чыл улаштыр кымга-даа уттурбайн, дээди шаңналды чаалап ап турар. Аңаа «Ирбис» элээди уругларның спорт школазының улуг тенниске кол тренери Осор Эрдэнэчулуунниң ролу улуг. Моолдун улуг тенниске

тренерлери чаңгыс чер-чурттуу-Осорну өске чуртка хөй шаңналдар чаалап берип турар сен деп баштактанып-даа турарлар. Ынчалза-даа ооң кызымак ажылын хүндүлээрлер. Ол бодунун 12 хар чедир назылыг шыырак оолдары: Буян Нигейни, Володя Васильевти (кайызы-даа №15 школаның 5-ки классчылары), Чойган Седенни (№5 школаның 6-гы классчызы) болгаш Самбажык Ондарны (№9 школаның 6-гы классчызы) эдериң алгаш, бо чылдың август айда Улан-Батор хоорайга эртер Азия чемпионатады киириштирерин дилээннер. Осор Эрдэнэчулуунниң бо-ла оолдарын ооң соонда эртер Кыдаттың чемпионатадынче чалаан. Кыдаттар стол теннинге делегейде лидерлер деп чүвени шупту улус билер. Стол теннизи улуг теннис эвес-тир, ынчалза-даа спорттун бо хевир база ында кончуг шалыпкын сайзырап турар дээрзин база утпаалы.

Чурукта: тиелекчи команда (үшкү одуругнун ортузунда тренер Осор Эрдэнэчулуун) Арынны Юрий КӨК-ОЛ белеткээн.

АВАЗЫНЫҢ ИЗИН УКТАП...

Барыин-Хемчик кожууннуң арга-арыг ажыл-агыйының директору Сергей Иванович Манчин.

Тываның аар үлетпүрүнүн баштайгыларының бирээзи – Ак-Довурактың даг-дүгү комбинаттың туду кидин түлүк үезинде ол хоорайга дыка хөй бедик мергежилдиг специалистерни чурттуң өске булуңарындан хөйү-биле чалап эккээп турган. Олар хөй кезинде «Тыва даг-дүгү комбинатка» ажылдап турганнар. Оларның-биле чергелештир тус черниң үндезин чурттачылары база аңгы-аңгы адырларга хөйү-биле ажылдап, комбинаттын, чуртталга бажыңнарын, социал культура болгаш амыдырал тудугларын кедергей дүрген шалыпчы кылып турганнар. Оларның бирээзинге Ак-

Довурак хоорай Совединиң күүсекчи комитетиниң даргазынга ажылдап чораан Зоя Фектистовна Манчин база хамааржыр.

1970-80 чылдарда «Шын» солунга корреспондентилеп тургаш, ол чаа туттунуп турган комбинаттын, Ак-Довурак хоорайның сайзыралының, ажылчыннарның хөй националдыг төлээлериниң кайгамчык бир эпиги сырый каттыжышкынының, солун намдарлыг кижилерниң дугайында материалдарны солун арнынга хөйү-биле бижиپ турдум. Ол материалдарның маадырларының бирээзинге Зоя Фектистовна Манчин кирип турган. Ол чаа туттунуп,

сайзырап орган хоорайның чонунун амыдырал-байдалын экижидер дээш бурунгаар көрүштүг, чогадыкчы саналдарын ажыглап тургаш дыка хөй эки чүүлдерни кылгаш, салгалдарынга арттырып кагган. Ол дугайында хоорайның амгы үеде Барыин-Хемчик кожууннуң арга-арыг ажыл-агыйының директору. Оң харыылап турар девискээ-

Зоя Фектистовна — шынап-ла, солун намдарлыг кижилерниң бирээзи. Ол боду орус нациялыг болза-даа тыва дылга арыг чугаалажыр, ажыл-агый талазы-биле аңаа сүмө айтырып келген чонунга эвилең-ээлдек, дузааргак, чидиг айтырыгларны, чоннуң кириген негелде-хомудалдарын, дилеглерин өй-шаанда шиитпирлежиб бээр чоруу-биле чаңгыс чер-чуртугларының хүндүткелин чаалап алган. Кезээде шыңгыы негелделиг, чазык шырайлыг, кижилерге чаагай сеткилдиг херээжен удуртукчу Ак-Довурактың культура, уран чүүл, улус өөредилгезиниң албан черлериниң ажылын билдиги удуртуп, социал айтырыгларны билдиги шиитпирлеп турган. Өнүң ээзи аныяк тургаш-ла чок апарган. Ынчангаш Зоя Фектистовна

ажы-төлүн боду бут кырынга тургузуп, амыдыралдың узун оруунче углап-баштаан.

Улуг оглу Сергей авазының изин уктап, удуртукчу ажылдарда ажылдап чоруур. Сергей Иванович амгы үеде Барыин-Хемчик кожууннуң арга-арыг ажыл-агыйының директору. Оң харыылап турар девискээ-

сугларның төттүнмөс үүжө-зи-биле шыптыгган. Ынчангаш барык 400 муң га чедип турар делгем девискээрни өрттөн болгаш дүрүм чок езу-биле ыяш кезилдезинден камгалаар харыысалгалыг болгаш буянныг хүлээлгениң күүселдезин камгалап, хайгаараар ажылды Сергей Ивановичиниң удуртканы арга-

чорутканнар. 450 километр черни өрттөткөн, 250 км. черге өрткө удур дилиндектерни чарып андаргаш, чаартып кылган. Ону кылырынга хөй акша-түң чарыг-даттыгган.

Манчинниң удуртуп турар коллективиниң чедишкиннери янзы-бүрү чүүлдерден ужукталган. Тывалар шаг-төөгүдөн бээр тайганы, арга-эзими ыдыктыг кылдыр санап, хүндүлөп чораан. Сергей Ивановичиниң ажылының чедишкиннериниң бир үндезини чон ортузунга тайылбыр ажылын билдиги чорудуп турарында. Оларның харыылап турар девискээринде 4 муниципалдыг тургузугнуң девискээри кирип турар болгаш дыка улуг. Ынчангаш чон ортузунга тайылбыр ажылдарын кожууннар, сумулар чагыргалары-биле бир демниг чорудуп турарлар. Өске арга-арыг черлеринден бир кол ылгалып турар чүүлү — оларның тус-тус черлерде ажылдап турар арга-арыг даамалдарының чамдызы суурлардан харыылап турар девискээрлеринче көже бергеш боттарының эвээш-биче мал-маганын тутпушаан тайга-эзимнерин камгалап, хайгаарап турарлар. Оң бир тодаргай чижээнге арга-арыг даамалы Демит-оол Серотович Оор-

ринде Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыин-Хемчик болгаш Ак-Довурак хоорайның девискээри хамааржып турар. Оларның харыылап турар черлери кайгамчык байлак, кижжи боду бастырмаан, мөңгөде эривес меңгилер шугланган бедик тайгалар, арга-арыгның, кат-чимистиң, аң-меңниң, балык-байлаңның, аржаан

арыг ажыл-агыйының ажылдакчылары чорудуп турарлар.

Бо чылын ол арга-арыг ажыл-агыйының девискээринге чүглө өрт болган. Ол дээрже республикада эң дээр көргүзүг болуп турар. Олар эрткен чылын арга-арыг өрттеринге удур улуг хемчээлдиг профилактика ажылдарын кылып

жакты кирип болур. Ол Ак-Довурак – Абаза оруунун 68-ки километринде Улуг-Актын Узун-Шөлде чурттап орат. Бис оон аалында чеде бээривиске, ол аалында чок, адын мунуп алгаш хайгаарап турар девискээрин хайып чоруй барган болду. Аалында өөнүн херээжен ээзи Оюмаа Каадыр-ооловна уруглары биле мал-маганын карактап ордулар. Ол девискээр чеже-даа хайым, машина-балгаттыг аргышкан чон хөй болза сөөлгү үеде аңаа өрттөр болбаан.

Сергей Ивановичин удуртукчу ажил-чорудулгазы чүглө арга-эзимнер камгалаары-биле кызыгаарлаттынмаан. Аныяк ыяштарны тарып өстүрер талазы-биле ажилды база катап диргискен. Ол чүглө арга-ыяшты эвес, а харын ында бар бүгү дириг амыттаннарны, аңнарны хумагалыг камгалап, аңнаар

киннерни чорудуп турар. Бо талазы-биле улуг ажилды чорудуп келгенин түннелинде, олар кожавис Моолдун ыяш белеткээр фирмазы-биле кады «Барун-Тарс» деп кызыгаарлаттынган хевирин бүдүрүлгезин тургускан. Олар дыттан кылган эки шынарлыг шуугайларны, балды болгаш хүүрек сыптары, кыдат чонун аш-чем чип тургаш ажылгаары ыяштан кылган тускай шопулактарын болгаш национал өглерни кылырын дугуржуп алганнар.

Арга-арыг ажил-агы-йының директору Сергей Иванович Манчин удуртуп турар коллективиниң социал амыдыралыңче улуг кичээгейни салып чоруур удуртукчуларның бирээзи. Коллективте дузалал ажил-агынын тудуп, азыраан малының баш санын чылдан чылче улам көвүдөдип турарлар. Амгы үеде олар-

чурумун үрээрлерге удур демиселди чорудуп турар. Арга-арыг айтырылганы харылаар тускай эртемниг специалистерни белеткээр ажилче Сергей Иванович чугула кичээгейни салып турар. Амгы үеде Сибириниң күрүнениң техниктиг университетинде 2 киж, Дивногорскийниң арга-арыг техникумунда 6 киж өөренип турар.

Рынок экономиказының бо берге үезинде ажил-агыга акша-төгөрик ажил-агыга дээш чогаадыкчы, тывынгыр хемчеглерни коллективтин удуртукчузу ап чорудуп турар. Оон бир тодаргай чижээге дилиг материалдарын бүдүрүп үндүрүп эгелээнин айтып болур. Бо чылын 10 ажыг хевирин дилиг материалдарын бүдүрүп үндүргөш, оон ассортиментин көвүдөдирин чедип алырын планнап турарлар. Чонун чагылдары-биле чурттаар бажыңнарның ыяштарын, чунар-бажыңнарны кылып турарлар. Соңга рамалары, шала ыяжы, янзы-бүрү эрхерекселдер кылыры-биле 3 станоктарны ажилдадып турарлар.

Ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунун Хиндиктиг-Хөлде, Барын-Хемчиктин Куп-Хөлде балык тудар бригадаларны тургузуп, оларны ажилын шуудаткан. Оон база эвээш эвес орулганы ап турарлар. Ажил-агының удуртукчу чаңгыс черге доктаап турбайн, үргүлчү дилээш-

ның малының бажы 100 ашкан. Сергей Иванович алыс боду волейболга Тыва Республиканың шилиндек команданың кежигүнү чораан болгаш ажилдап турар коллективинге амыдыралдың кадык-чаагай чоруун чедип алыр дээш ол талазы-биле тодаргай ажилдарны кылып чорудуп турар. Эрткен чылын республиканың Арга-арыг ажил-агы талазы-биле агентилелдин бир дугаар организастаан спартакиадазынга Барын-Хемчиктин арга-арыг ажилдакчыларының шилиндек командасы бирги черни бүзүрледи-биле чаалап алган.

Сергей Манчин бо коллективти 2001 чылдың май айдан эгелээш удуртуп турар. Ол үениң дүргүзүндө ажил-агыны бут кырынга тургузуп, республиканың Арга-арыг ажил-агы талазы-биле агентилелдин эки ажилдыг коллективтериниң санынче кирген. Аңаа «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскаан. Ол, шынап-ла, авазының изин изеп, төрүттүнген черинин чонунга бараан болуп чоруур бурунгаар көрүштүг, тывынгыр-сагынгыр удуртукчуларны бирээзи.

Владимир ЧАДАМБА.

ЧУРУКТАРДА: Барын-Хемчик кожуунун арга-арыг ажил-агының ажилдакчылары.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

ТАР-НЫҢ 85 ЧЫЛЫНГА, Республика Хунунге, Наадым - 2006-га уткуштур

ЫРАКТА ЧУРТ ДУГАЙЫНДА НОМ

«Таңды кожууну» деп номну Кара-оол Маспык-оол биле Шаңгыр Куулар бижээн.
Ук номдан «Ыракта чурт дугайында ном» деп эгени мында парладывыс.

Бо чылын азы 2006 чылда, бис бодувустун тыва күрүневистин тургустунуп бодараанындан бээр 85 чыл оюн байырлап эрттирер деп турар бис. Бо дээрже Тываның төөгүзүндө эң чугула, эң өндүр болушкун дээрзин тыва чон билер. 1921 чылдың мурнунда Тыва чурту кандыг байдалдыг турган-был? Ол шагда Тыва чуртунун дугайында материалдар Россияның-даа база өске-даа Европа чурттарының солун, сеткүүлдеринге парлагынмаан турган. Азий диптин чиге төвүндө чыдар Урянхай чуртун барып өөренип көөрү-биле, Россия империязының Эртемнер академиязы чүглө 1904 чылда шинчилел экспедициязын организастап тургускан чүве-дир. Ук экспедицияның составынга Ксения Дмитриевна Минцлова база кирген турган. Ол Урянхай чуртун эргий кезээн баштайгы херээжен аян-чорукчу бооп төөгүдө арткан.

К.Д.Минцлова 1914 чылда «Ыракта чурт» («Далекий край») деп аттыг номун Санкт-Петербург хоорайга парлап үндүргөн. Ук ном дугайында Ксения Дмитриевнаның өөнүн ээзи С.Р.Минцлов мында деп бижээн: «Бо ном дээрже авторнун хайгааралдарына үндезилетинген ыракта чурт дугайын херечилээн орус дыл кырында кара чаңгыс допчулал-дыр».

К.Д.Минцлованың «Ыракта чурт» деп номунун дың чаңгыс кезээ (экземпляр) республиканың Пушкин аттыг библиотекасында карак огу дег кадагалаттынып чыдар дээрзин маңаа тайылбырлап каалы.

Ксения Дмитриевна ол шагда мынча деп бижээн: «Кымга-даа деп хамааржып турары билдинмес ол чурт сөөлгү үеде бүгү делегейниң чурттарының чазак чагырыкчыларының сонуургалын көдүрүп, оларның кичээгейин бодунче хаара тудуп турар апарган». Бир эвес Тыва 1914 чылда Россия империязының хайгааралынга кирбээн болза, шынап-ла, тывалар та кайы чуртун, та кандыг чагырыкчызының холунда кире берген турдусу ыйнаан деп чүвени маңаа чугаалап кагза, ол артык эвес боор деп дугуруштус.

К.Д.Минцлованың «Ыракта чурт» деп номундан чамдык үзүндүлери маңаа кирип, номчукчуларга сонургадыпса, солун болур боор.

«Европа чурттулгарга билдинмес артып калган черлер ам делегейде эвээш болдур ийин. Ындыг черлерниң бирээзинге, делегейден илчирбеленчек даглар-биле аңылганган, Азий диптин төвү болур Урянхай край болур-дур. Бо чер болза, орустун улуг дээн хемнериниң бирээзи, Миссисипи хем-биле адааннажыр чыгыгы хемчээлди Енисей хемнин бажында чурт чүве-дир.

Урянхай — моол дылдан очулдурарга — самдарлар чурту дээн сөстүр. Ынчангаш тус черниң үндезин чону ол атка таарзынмас болганындан боттарың тубалар бис дикжилер. А орустар оларны сойоттар деп адаарлар. Ол сөс база-ла самдарлар дээн уткалыг».

Кочетов (Суг-Бажы) суур тыва күрүнениң кавайы, чүге дээрже чонун үндезилекчи, тургузукчу, төлээлекчи улуг хуралы ону чогуу-на маңаа үндезилеп тургускан. Бирээде ыңдыг. Ийинде, бистин бижип турар номувус Таңды кожуунга, оон кижилеринге, ажил-херектеринге, агаар-бойдузунга хамаарышкан чүве болганда, Ксения Дмитриевна Минцлованың номундан таңды черге хамаарышкан үзүндүлери маңаа база киризе эки боор деп санадымыс.

«Бистин оруувус Булук таварааш, Атамановка суурга чедер турган. Инек хараганнар-биле шыптынган, хүрерти өрттөп калган, даш-элезинниг, төңчү чок хову. Келир үениң хоорайындан (Хем-Белдирин ыңча дээн боор) үнүпкен хүнүвүстен эгелээш, бисти долгандыр хүрээлээн делгем черниң бойдузу ыңдыг болган.

Чүглө Элегест хемнин уну ногаан хеви-биле өөртүр болду».

Хүрөң-кызыл кылдыр өрттенип

калган оргулааш-биле чорза-чорза, Мечегей (Межегей) хемге келдивис. Межегейниң уну чингир ногаан апарган чыдыр. Мында черлик куштарның хөйүн канчаар ону! Оларның алгы-кышкызындан кулак уюкталып каар.

Дөө ыракта Атамановка суур көстүп келди. Ол шору узун, ыңчалза-даа шуут чаагайжыттынмаан суур болду. Эң чиктиг чүве: бажыңнарның крышалары чавыс, калбак, оларның кырында кылын довурак төп каан, ында үнүп турар чашпан-сигенниң чаа-гайын чүү дээр! Оон чурттакчыларының кылыр-ла ажылы — аң-мең алгы-кежин ынаар-мынаар, ыңай-бээр садып-сайгарар улус болду. Мал ажылы мүн-не шору, а чер ажылы барык чок.

Хемнин эри-биле чорааш, Шаңхаанның (Шаңганның) делгем болгаш хостуг шыназынче — арга-арыглыг, кылаң суглуг черлерге бадып келдивис.

Шаңхаан — татар сөс, ону очулдурарга, «Хаанның Шаңналы азы белээ» дээни ол. (Орустаарга — «Дар Хана» дээн). Мындыг тоолчургу чугаа база бар: алдар-сурагыг Чингис-Хаан ук черни полководчуларының бирээзинге белекке берген дижи. Оон ужун ол черни «Шаңхан» деп адай берген чүве-дир. Ам бодарга, кайгамчык чараш чурумалдыг, аң-меңниг, кат-чимистиг, балыктыг, даг согуназындан бээр үнген, улуг-биче шаңганнар девискээри тайгалар ол-дур.

Нижне-Никольский деп суур Шаңганның эдээнде турар. Ам болза, Успенка Кара-Булун суур дийин. Шаңган — Таңды-Уула дагларының баштайгызы-дыр. Оон бедий хөлчөк, ол сырый арга-арыг-биле шыптынган. Арголик (Аргалыг) дээр шапкын хем ук дагы оюп эрткеш, калбак-делгем оргулаашче агып бадып чыдар.

Урянхай крайге чоруткан орус экспедицияның киржикчилери ыракта чуртун казар байлактар база дириг амыттаннар-биле байын кайгап ханмааннар. «Чуртун бедик дагларында алдын, чес, даг-дүг, хөмүр-даш, демир дээш, чүнү чок дээр! Даг-дүг отка өрттөмөс материалдар бүдүреринге кончуг чугула бүдүмел чүве-дир».

Хемнеринде болгаш хөлдөринде кандыг породаның балык-байланын чок дээр! Эвээш санныг, көшкүн сойоттар балык ээди чивес улус чүве-дир. Ынчангаш кандыг-даа балык хостуг, амыр-шөлээн өзүп, көвүдөп турар.

Сырый арга-арыг-биле шыптынган тайга-таскылдарында кончуг үнелиг кештиг аңнар: киш, дилги, күзен, ас, көк дини, эңмежөк. Адыг, бөрү, дырбактыг, сыын-мыйгак, элик-хүлбүс арга-арыгже кирерге-ле дораан таваржыр».

Атамановкага хонуп, дыштанып алгаш, даартазында аян-чорукчулар алдын тып, казып, чуп турар черге чоруур деп барганнар. Алдын уургайының ээзи француз сөөктүг кижиги турган чүве-дир. «Ыракта чурт» деп номнун Гаврил баштаан авторлары Атамановкадан чиге мурнуу чүкче үнүпкенер. Оруктун узуну-даа аажок, хову-ла-хову. Ишкээр көөрге, карак чептес шынаа чатты берген чыдар. Арга-алаактың калбак делгемин кижиги кайгап ханмас. Тергелиг айттарга хүнзедир чорааш, Нижне-Никольское суурну эрткеш, кежээликтей олар Арголик (Аргалыг) хемче кээп доктааганнар. Хем кыдыынга хонуп алгаш, тергезин, чүгүн аңаа каапкаш, аян-чорукчулар эртен эрте-ле айттаныпканнар. Мунган айттары семис-шыырак-даа малдар болган. Алдын уургайында чедир өске, чүгээр оруктап чорааш, улуг-улуг бергелерге таварышпааннар. Орук ара алдынчылар чурттап турар элээн каш борбак бажыңнарга кирип, дүжүп, аңаа дыштанып ап чорааннар. Французтун алдын казып турар чери делгем, дыка бедик эвес даглар эдектери болган. «Алдынның дүжүдү мында арбын болдур ийин, хөй акшаны ажилдап ап болур» — деп ол аалчыларга макта-

нып пат болган. Дедир чоруурда, Арголик хемнин уну куду бадар деп шиитпирлээннер. Аян-чорукчулар Арголик хемнин алдын-биле байлаан кайгааннар. Олар аңаа чоруп турар хүннерде, Арголик хемден бир фунт ажыг деңзилиг бөрү бажы дег боду бүткен алдынны тып алганын аалчылар караа-биле көргөннер. Бо хире байлак оран-биле аргыжар орук-чириктиң бергезин! Арголик хем кончуг кызы кашпал ишти-биле агып баткан. Суу элбек болгаш шапкын. Аңаа чыдырда айттыг улус хемни таварар кеже бээр. А чаашкын чаапкан соонда, Арголик хемче углаан херээ чок. Айттыг кижини ады-биле катый чая шавары, айтмалды алгаш баары - Арголик хемге оюнчук-биле демей-ле. Айттар мырыңай хемнин эри-биле кылаштажыр. Эпчөк базар болза, айт-биле хем дүвүнчө барып дүжөр сен. Чыткан инек азы тебе дег улуг даштар хем эринде мырыңай эмгежөк. Оларны эптиг оюп эртери дээрже база бир улуг айтырыг-дыр. Мындыг берге орукту аян-чорукчулар эрткен бооп турар.

Чеди шак дургузунда чортуп келгеш, олар арай боорда Арголик хемнин аксында каапкан тергезинге чедип келгеннер. Ксения Манцлова кымдан артык амыраан, өөрзөн. Чүге дээрже ол эң-не бергедеп чораан кижиги бооп-тур. Оон буттарының ишти талазын эзер шывыы өйүп каапкан, аарыры, ажыры аажок болган.

Арголик аксында олар хонуп, чыдып дыштанмааннар. Чымчак тергезинге олурупкаш, дораан-на Сосновка кайы сен дээш халканнар. Орук база-ла делгем хову ортузунда шөйлү берген чыткан. Оранчок үр чоруп келгеш, Верхне-Никольское суурга келгеннер. Олар аңаа үр доктаавааннар. Аян-чорукчуларның кол сорулгазы — Сосновкага чедери-ле болгай. Мырыңай орайтай бергенде, аян-чорукчулар Сосновкага чедип келген болгаш Марина Коваленкова деп херээжен кижиниң бажыңында доктааганнар. Сосновкага орус чон үш чыл мурнунда көжүп кээп эгелээн. Олар шупту Томск губерниязындан көжүп келген эрги чүдүлгелиг (старовер) чон болган. Сосновкага келгеш, олар амыр-шөлээн чурттап, боттарының ажил-агынын экижиде бергеннер. Сосновканың чурт-такчы чонунда бода малдың көвейин Манцловтар пат кайгааннар.

Аалчылар дугайын дыңнап кааш, Марианың бажыңында улус чыгып эгелээн. Петербург чер-чурттулгарның солун чугаазын дыңнаар-дыр деп аразында чугаалажып турганнар. Баштай херээженнер болгаш бичии уруг-дарыг чыгып келген. Оларның соон дарыг селбер салдыг эр кижилер чедип келгеннер. Чонун салган хөй санныг айтырылганын Манцловтар шуптузунга харылааннар. Олар Сосновкага каш-даа хонганнар. Бир-ле хүн аян-чоруун уламчылап, чиге мурнуу чүкче чорупканнар. База хову-ла хову! Кежээликтей хову, даглар аразында улуг хөл чатты берген чыдарын олар эскерип кааннар. Хөлдүн улуун! Суунун арын! Дус безин чок! Балыктың хөйүн! Эрикче хол-биле үндүр октап алыр! Хуулгазын тоол-дыр ийин! Ол тоол-чургу хөлчө үш хонгаш, Манцловтар аян-чоруун оон ыңай уламчылап мурнуу чөөн чүкче чорупканнар.

«Ыракта чурт» алдын казыкчыларның бирээзи Николай Михайлович Черневич мынчаар магадап чугаалаан: «Тергизин-не байлак оран-дыр бо! Кижиниң маңаа чурттап-ла, чурттап-ла туруксаазы келир-дир».

Урянхай чуртун бүрүн эргээн, баштайгы херээжен аян-чорукчу Ксения Дмитриевна Манцлова мынча деп бижээн: «Ынчангы көргөн, билгеним бүгү чүдүлдерни сактып келгеш, чүгле мында дээр мен: «Бурган бажының чаяап хайырлааны оран-чуртуу тергизин-не чараш-тыр».

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ, Шаңгыр КУУЛАР.

«Тыва даг-дүгү» комбинаты бүгү Совет Эвилелинде улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи диртип, чуртка эң хөй даг-дүгүн берип турар апарган. 1980 чылдар үезинде Аянгагы чурттуг аныяк кыс Ак-Довурак хоорайга чедип келген. Чаа-ла үш чыл бурунгаар школа дооскан уругда тускай мергежил кайда боор, ынчангаш ол «Шекпээр» совхозка төрөл малчыннарга дузалажып, ийи кыжын сакманчиктеп кыштаан. Ажыл-ишке кызымаккай болгаш, берге-даа болза, шыдажып, уйгучыдын чок анай-хураган камгалап аар дээш, шудургу ажылдап турган. Малчыннары ону мактап, олут орбас аныяк уругну магадап, чанындан салыксавайн турза-даа, Наталья Ооржак хоорайже чорупкан.

Комбинат өзүп, янзы-бүрү цехтери немежип турар болганындан ажылчын ээлчеглериниң саны база чылдан чылче немежип орган. Ол чылдагаанның ужурундан ажылчын күш херек апарган болгаш аныяктарны хүлээп ап турган. Өске уруглар, оолдар-биле кады 1981 чылдың майда Наташа «Тыва даг-дүгү» комбинатының даг-дүгү арыглаар фабри-

казынга маркировщиктин өөреникчизи бооп кирип алган. Тускай эртемниг инженерлериниң, технологтарны, ээлчег мастерлериниң өөрөткен чүүлдерин кичээнге ийишгээди ап тургаш, бир чыл эрткенде үүрмектеп-сорттаар механизмнериниң бирги разрядчы маркировщик апарган. Удатканчок аныяк ажылчын кыс ийиги разрядты чедип ап, акша-шалыңы-даа шору көвүдээн. Аныяктарның ажылга сонургалы-даа бедээн.

Ол үеде комбинаттың аталдары бүгү чуртка чаңгыланып, ооң ажылчыннарының амыдырал-чуртталгазының деңгели-даа дендии эки турган. Ээлчеге дүнхүн чок улуг Икарустар чедирер. Столоваяда аш-чемниң шынары-даа эки, кандызын чиксээр сен, ындыг чемни шилип аар сен, өртээ каш-ла көпеек. Ажыл соонда душ ажылчыннары манап турар. Профилакторийже путевканы каш-ла акша-биле садып алгаш, аңаа курортка дег чурттавышаан, комбинаттың теплицазына өстүрген амданыг ногаа, чимис аймаа колдаан аш-чемин чип, кадың хынадып, магалыг дыштанып аар сен. Кежээлерде Култура ордузунга янзы-бүрү бөлгүмнерже, спорт-комплексте болуп турар спортчу секцияларже ажылчыннар далажыптар. А ээлчеглиг шөлээзин алгаш, 30 ажыг рубль өртөктүг путевкалар-биле Кара далайның курорттарындан эгелээш, Индияже аян-чорук-даа кылып болур сен.

Аныяк улус ажылды аар дээр эвес, коллектив-биле демниг ажылдап, шаңнадып-мактадып чоруп турда, үе-шактын-даа, чылдарның-даа эрткени билдин-

мес болбайн аан. Биеэги Наташа-ны ам Наталья Балаговна дээр апарган. Үүрмектеп-сорттаар машиналарның үшкү разрядтыг машинизи турда, 15 чыл ажыр ажылдапкан арга-дуржулгалыг ажылчынны дөрткү разрядтың цех оператору кылдыр томуйлаан. Ол-даа улуг харысалгалыг ажыл. Бүгү цехтин чок-бар механизмнериниң ажылын дегерезин хайгаараар, үрелиншкин болу берген болза, ону ол дораан эдер, ынчангаш эдикчилер, машинистер дизе-ле, бар-чок тускай мергежилдиглериниң шуптузун углап-баштаар.

Бир катап сургакчылап чорааш, комбинаттың арыглал фабриказынга чедип, даг-дүгүн арыглап турарын караам-биле эң баштай көргеним ол чүве. Шимээн-дааш дээрже цехтерде, кайы-даа

катта кады чораан кижин-биле-даа чугаалажыр хире эвес. Доозун-довураа чүден дора чер болду. Ээлчег мастерин кайын тып ап болурун айтырып чорааш, операторскаяга арай боорда чедип келдим. Редакциядан сургакчылап чоруурумну тайылбырлап эгелеп чорумда-ла, операторум ажылын-че чардыгып, ол-бо кижилерни кый деп, айтышкыннар берип-ле эгелээр болду. Мээң-биле чугаалажыр чайы-даа чок операторнун адын Наталья Балаговна дээр болду. Хүлүмзүрүш-даа дивес, аажок шыңгы кижидир аа деп бодап каан мен. Далаш бодап болган дээрзин баш бурунгаар чугаалап каайн.

Ол ээлчег өскези-биле солушкан соонда, демги операторум хосталы берген. «Силерниң ээлчегни макталдыг, мурнакчы ээлчег дээрже чугаа кылыр дээш келгеним бо-дур ийин, мастериңерни ам-на тып берип көрүңерем» дидим. Ам-на демги операторум хүлүмзүрүү чайынналып, эпиг-эвилең чугаалады: «Бурудатпайн көрүңер көрөм, бо пультуга ораарга, кижичугаалажыр чай алынмас боор чүве болбас ийикпе. Эш-өөрүвүс, мастериңер-биле чугаалажыңар харын» — дээш, мени херек кижилерниң дегерезинге ужураштырды. Даг-дүгүлүрнүн берге ажылын ынчан ылап эки билип алганым ол.

Оон бээр он ажыг чыл эрткен. А Наталья Балаговна ол-ла оператор ажылын уламчылавышаан. Бо чылын бо бүдүрүлгедэ 25 чыл ажылдап турары бо. Шынап-ла, арга-дуржулга-даа оран чок

бедээн. Ажы-төл-даа өскөн. Оглу Кызыл хоорайда ажылдап-чурттап чоруур. Уруу 8-ки класска өөренир. Уруглары чаш турда-ла, өөнүң ишти чок апарган болгаш оларын ава боду өстүрүп, бут кырында тургузуп алган. Бо-ла чылдарның дургузунда Наталья Балаговна кожа чыдар Моолдан эгелээш, Россияның хамык улуг хоорайларын кезип каапкан болду. Чаңгыс коллективте кады хөй чылдарда ажылдап келген коллегазы Анатолий Саая-биле бот-боттарын билчип, ажыл-амыдыралдың өөрүшкү, мунгаралын үлежип чорааш, өг-бүлө болуп, кады чурттай берген. Эп-найыралдыг өг-бүлө болганы өөрүнчү. Бо ийи кижиниң аажы-чаңын көөрге, шуут ийи аңгы. Анатолий чүве шоолуг ыптавас, оожум, хөй улус аразынче киринден безин ырмазыраар, аажок ажылгыр, кежээ. А Наташа (шагда-ла таныш болгаш, хөй аразынга дээрден башка овналажып-даа турбас бис) ажык сеткилдиг, чугаакыр, оюн-баштак, кезээде каттырып, хүлүмзүрүп чоруур, аажок чазык кижичи. Ийи аңгы аажы-чаңыг-даа болза, өг-бүлөзине олар аажок эпиг, бот-боттарын чаңгыс сөстен билчир. Эң-не магадаар чүвем — Наташа аажок аргыттынар. Ооң бажыңында аргып каан чараш чүүлдер-ле хөй: кухняда хөнек-салырындан эгелээш, туткуужунга чедир, сыртык шывыглары, орун шывыглары дизе, кандызын чок дээр. Уруу база авазын дөзөөн, аажок аргыгыр. Ие кижичи болгаш холу аажок чөмзиг, үнгөн-кирген чонунга хүндүткелдиг, шынап-ла, эш-өөр, чону арбын кижичи. Мээң ажылым аайы-биле (кабинетте шкаф ишинде чыгы берген чыдарлар) хөй-ле чалалгалар келир чүве, аңаа-маңаа хурал, конференция, семинар дизе-ле, ол-бо организа-

циялар солун арнынга чырыдарын дилеп чоруткан боор. Четтик-кенинге барып чырыдып-ла турар мындыг. А Наталья Балаговнаның бажыңында стенкада чыскаай салгылап каан чалалгаларның хөйүн шуут кайгаан мен (кандызы-даа бар, чараш чечектерлиг, чуруктарлыг). Черле камныг, кижилерге сагыш човаачал кижичи болгаш дегерезин чыып, шыжап, сонуургаан кижилерге чамдык кезин ол тайылбырлап ораар: «Чаңгыс хоорайга, бо-ла комби-

натка ам таптыг-ла 25 чыл ажылдап турарым бо-дур. Ынча чылдың дургузунда коллегалар, эш-өөр, дөргүл-төрөл өзүп көвүдээн, бети-кыдыы кудаларымыс болур апаар. Чалап турда, хомудадырга эпчоч-ла болгай, белек-селекти «чогаат-каш» чедерин-не бодап ораар сен, канчаар-даа кызыдарга дегерезинге кайын четтигер дээр сен. «Эки аътка ээ хөй, эки кижээ эш-өөр хөй» деп өгбелеривистиң өттүр сөглээн мерген үлегер домаан дораан сактып келдим.

Олут орбас Наталья Балаговна бөгүн-даа аныяк кыстарзыг. Ооң чаактары долбаныг кызыл, карактарында оттар чайнап чоруур, чажының чоону аттыг болгаш, кандыг-даа прическа кылдыртып алырга аажок тааржыр, чараш. Олут орбас Наташа чайын шөлээ-зинде безин өөнге орбас, сураан дыңнаарга, каттап чоруткан, картошкалап чоруткан боор. Ындыг ажылгыр, кежээ улус арта аныяк хевээр артып каар дижири-ле чөп.

Комбинатта байдал кандыг чоруп турарын оон айтырган мен. «Чылдан чылче баксырап-ла орад-дыр, бүгү талазы-биле. Шаандакы негелдеге, чөптүг эвес чүүлдер-

ажырып-ла турар, а акша-шалың үнмөстээш туруп бээр. Соңгаар сайгартынмай чыдып берген дээр. Че, чоор ону, пенсиялап алгаш дыш орад-дыр деп бодап келгеш-ле, хоржок-тур мен, бо ажылымда шуут чаңгыгып калган болгаш, анаа оруп шыдавас».

Хөй аныяктарга арга-дуржулгазын дамчыдып келген мастер кижичи кыраан-чөнээн эвес ажыл чок каяа оруп шыдаар, билдингир херек. Каш чыл улаштыр чуруу Хүндүлел самбыразын каастап турду, «Тиилекчинин лентазы» деп шаңналы өөндө азып каан турар чорду, «Мергежилниң тергини» деп шаңналдары база арбын. Наталья Балаговнаның ажылдап турары ээлчег арыглал фабриказының эң мурнакчы коллектив болуп турары база тава-рылга эвес. «Тыва даг-дүгү» комбинатының 40 чыл юбилейиниң байырлалында 25 чыл стажтыг Наталья Балаговна өртөктүг белек болгаш акша шаңгалыга төлөпиг болган.

Ак-Довурак хоорайда комбинаттың хоочуннары шупту ындыг, берге-даа бол, ажылга чалынмас. Мергежилниге бердинген мындыг

кижилер турда, бергелер-даа берге болбас дизе, хөөредиг эвес, боор оң. Келир чылын мугур харлап, юбилейлээр Наталья Балаговнага чоруу чогуңур, үүлө-херээ бүдүңгүр болурун күзөдөм.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Чуруктарда: оператор олу-дунда Н.Б.Ооржак биле электрик Анатолий Саая; арыглал фабрика-зының улуг коллектив; комбинат-тын 40 чыл оюнда.

Чуруктарны өг-бүлениң архивинден алган.

ТЫВА ХҮРЕШ — НАЦИОНАЛ ЧОРГААРАЛЫВЫС

Сөөлгү чылдарда тыва национал хуреживис улуг сайзыралды алган деп чугаалап болур бис. Тываның РФ-тиң составына каттышкандан бээр 60 чыл оюн, Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганындан бээр 90 чыл оюн байырлап эрттирип турувуста, Национал парктың «Хүреш» стадионунга 256 мөгениң хурежин Тывага бир дугаар бедик деңгелге организаптап эрттиргенин чон утпаан. Ам бо чылын ТАР-ның тургустунганындан бээр 85 чыл оюн, Республика Хүнүн,

Наадым-2006-ны демдегеп эрттиреринге тураскааткан хуреш маргылдаазына ам база 256 мөгениң хурежи болурун байырлалдың программазында кирген. Ооң-биле чергелештир ат-алдарлыг мөгевис Иван Хураган хоочуннар аразына машина шаңналдыг маргылдааны организаптап эрттирер деп турарына канчап чоргаарланмас боор. Аныяк мөгелер аразында база тускай маргылдаа болур.

Тыва хуреш бодунуң сайзыралының болгаш хөгжүлдээниң талазы-биле чаа деңгелде келген деп

болур. Ону ооң ыңай хөгжүдөр, чамдык чедер-четпес чүүлдерни эдип алып талазы-биле «Шын» солунга номчукчулардан, хурештиң аарыкчыларындан хей санныг чагаалар редакцияга кээп турар. Ол колдуу солуннуң арнына үнгенин номчукчулар билдир. ТАР-ның тургустунганының 85 чылынга, Наадым, Республика Хүнүнге, Наадым-2006-га уткуштур болур хуреш маргылдаазына хамаарыштыр ооң мөгевикчилериниң чагаазын силерниң сонургалыңарга чырыттывыс.

Үүле-херээ бүдер болзун

Монгуш Аястың ачазы Монгуш Семис-оол тыва хурешке база ынак кижиге деп билдир мен. Ол Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарының байырлалдарына хурежи, 2-3 мөгелерни октап чораанын көргөн мен. Ол колдуунда эгин содаа-биле кончук чараш хурежи чорду. Ам ооң оолдары ачазын дөзөп хурежи турары ооң үлөгер-чижээн, чагыын утпайн чорууру ол. Аяс Семис-оолович Тыва Республикага хей удаа шүглүп, Чаан мөге атты алганы чонунуң аңаа улуг бүзүрели-дир. Ол чүгле тыва хурешти хурежи чоруур эвес, а сумо, хостуг хурешке делегей чергелиг маргылдааларга киржи, чемпионнап чоруур.

Сөөлгү үеде солуннарда номчуурга, Монгуш Аясты көдээ суурларга хурешпезин, ында ону октаптар кижиге чок, шаңнал сүрбездин дээн хөөн-биле, чүгле улуг байырлалдарда Кызылга хурешсин деп бижи турар боор-дур. Шаанда чамдык мөгелерниң хурежи чораанын өттүп, ону бичи суурларга хурешпезин дээрге канчап-даа таарышпас. Мөге кижиге хурежи-ле чоруур болза, арга-мергежили бе-

дири, а эвээш хурежиге, сайзырал албайн барып болгай. Чаан мөгевисти ыңчаар бижи турар кижилерни мен бодаарымга, ол кижиниң хостуг чоруун кызгадап турар хире.

Тыва мөгелерниң аразындан хей удаа шүглүп келген, бүзүрелдиг мөгевисти байырлалдарда деткип, хүндүлөп, бир шыырак мөгени октаптарга-ла адыштарны часкай бээр бис. А ол үеде чамдык кожоларымын көөрүмгө, адыш-даа часкавас, харындаа октадыпкан болза, шаңналдарны бо чеже алырыл дээн хевирлиг көрүп орар боорлар чорду, ол-даа адааргалы аттыгып чоруур кижилер-дир деп билген мен.

Удавас Наадым, Тыва Республиканың тургустунганындан бээр 85 чыл оюн бедик көдүрлүүшкүн-биле демдеглээр болгай бис. Аңаа моол мөгелер база кээр, хурежирлер. Чаан мөгевисти ыңчан деткип, адыш часкап, сагыш-сеткиливис чаңгыс аай болуп катчып алгаш, бүзүрелдиг мөгевистиң үүле-херээ бүдер болзун деп көрээлиңер, чонум.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл.

Хуреш дугайында бодалдарым

Чылдар эрткен тудум, тыва хуреш улам сайзырап, ооң аарыкчылары стадион долу апар чыдар. Республиканың кайы-даа булуңуна улуг-биче байырлалдар болуруга, ооң программаларына хуреш ыяап-ла кирген турар, ол чүл дээр-ге, хуреш өгбелеривистиң биске арттырып каан алдын эртине, тыва эр кижиге дагыл черниң ээри дег хостуг ужул, төрөөн черин каяа-даа алдаржыдып чоруун дээш салгалдарга сөңнөп каан үнө чок белээ-дир. Бистер ол улуг белекке чылдан чылче бичилеп тургаш, чаартылгалары немей кирип, эргижирээн дүрүмнерни казып тургаш, аныяк-өскенин хурештиң бүгү аргаларына өөредип ужурул бис.

Хуреш — тыва спорттун дузу, чонунуң эң-не хүндүлүг, ынак оюну, кандыг-даа маргылдааның түңнел көрүштүг кээш. Ыңчангаш ону сайзыратпайн, чүпү сайзырадыр бис. Чогум-на ол сорулга-биле тыва хурештиң сайзыралының дугайында Кызылга май айда эрткен эртем-практиктиг конференцияның ажылын деткип турар мен.

Ам тыва хурешке хамаарыштыр чамдык бодалдарымны илередип көрөй. Бирээде, мөге кижиге сапог кетпейн, даараан тыва кыдыг идиктиг хурежиге чараш кестүр. Сөөлгү май 9-та эрткен хуреште сапогтуг мөгени көрүп олурарга, буттары чинге ышкаш кылдыр кестүр чорду.

Ийде, тыва девиг моол аянче шагда-ла шилчээн. Шын тыва девиги шаанда 50-60 чылдар үезинде Эрзин кожуунуң Бай-Дагдан Тыва областың байырынга каш катап шүглүп чораан Василий Куякпанович Сагды ышкаш күүсөдир мөге ам чок-тур. Ол акывыстың девиги сактырга ужул үнеринче белеткени берген дуруялар ышкаш, холдарын ол-бо талазынче дыка чараш чайгап турар. «Чүге ыңчаар холдарыңар чайгаар силер, акый?» деп айтырарымыска, «Трибунада ыяап-ла областың удуртукчулары олурар болгай, ыңчангаш ыңчаар девиги хүндүткелдин бир хевир-дир» деп харыылаар чүве. Хайлыг чүве — «Тываның алдарлыг мөгелери» деп номда акывыстың ады безин чок болганы хомуданчыг.

Үште, маргылдааны эрттирип турар судья коллегиязы ол негелдези канчаар-даа аажок улуг ажылды четпес кылыр-дыр. Мөгелерни маргылдаа мурнуу чарында даңзылап, хей үч турары база таарымча чок. Оларны бир хүн буюнгаар бүртүкпөп ал болбас чүве бе? Мөгелерни чарлап таныштырарда, делгеренгей алгаза? Улуг-даа, бичи-даа мөгенин хүндүлүг аттарын чонга эки чарлаза? Ындыг ажыл улуг мөгеге хүндүткел, бичи

мөгеге чоргаарал, ооң хей-адын көдүрер болгай.

Сөс-домакка чечен-мерген, орустан, тывалап чугаалаар тайылбырлачык херек-тир. Мындыг кижилер тывар сорулга-биле тускай конкурстан чарлаза чүл?

Мөгелерниң кымның кым-биле хурежирин таарыштырары улуг харыысалга. Май 9-та бир моол мөге моол эжи-биле хурешти. Өске чонга хүндүткелдин демдээн көргүспэнивис ол-дур. Моон соңгаар ыңдыг чараш эвес чүүлдерни көзүлдүр кылбас болза эки.

Дөртте, Тываның бүгү чону хурешке мөгейип, сеткил-биле ол дээш аарып турар апарганының бир херечизи — стадионун сынмастыр бергени. Май 9-та «Хуреш» стадионунда 22 муң көрүкчүлөр бар деп чарлап турду. Сынышпазындан хей чон алды шак иштинде бут кырынга хуреш көрдү. Хуреш ол хире сорунзалыг-дыр, кижиге шылаанын безин эскербес. Ындыг болганда, стадионну алгыды тутса кандыгыл? Үези келген боор. Ону алгыткаш, улуг телеэкранны тургузуп каан турган болза эки-дир ийин.

Беште, Тываның ады алгаан Чаан, Арзылаң дээн ышкаш мөгелери кожууннар хурештеринге киржири албан эвес деп бодап чор мен. Хурежир, хурешпези ол кижиниң хууда херээ деп болгай-ла, ыңчалза-даа ол улуг мөгелер боттарының арга-сүмези, акша-көпөз-биле дузалажып, судьялажып, аныяктарны өөредип турган болза эки ышкаш.

Май 9-та эрткен хурешке киришкен Моолдун Чаан мөгезиниң солунда интервьюзундан өөренип алып чүүлдер хей-дур. Ону мөгелер шупту номчуп, өөренип болза эки-дир. Мөгениң езулалы шупту чурумнуң, солунуң көрүңер даан. Тыва оолдар октадыпкаш, дораан хая көргөш басыптар боор-дур, а моол мөге манап турар, дыка чованчыг.

Спортчу кижиге шериг кижиге амыдыралдың чамдык негелделеринден бичи шеглеп чоруур болза эки. Тыва спортчулар шору ат-алдарлыг апаргаш, оруктун «солагай талазынче» кире бээр таварылгалары кайы көвей. Чонунга хүндүткелдиг, биче сеткилдиг (Маадыр Каваевич Монгуш ышкаш), алыскач-чиксек эвес, топтук-томааның мөгелерни көөргө безин сагышка эки. Ыңчангаш тыва чонум, «демниг сааскан теве тудуп чиир» деп чугаада ышкаш, шуптувус демнежи тургаш, хурешти улам сайзырадып, ону делегей чергелиг маргылдаа кылырыңче чүткүп көрээли. Тываның тугун бедик тудуула, мөгелер.

Биче-оол СОЯН.

Куран суур.

Мени бо улгадып келген назынында та чеже хуреш көрбээн дээр. Тывага эң хей шүглүп чораан мөге Сарыглар Семис-оолдун канчаар хурежи чораанын көрүп чордум. Ам бодап ораарымга, кайгамчык-ла хурештиг мөгелерниң бирээзи-дир.

Боду ышкаш улуг мөгелерге

таварышканда,

үр-даа бол-

бас, бодунга

хала-даа чок,

чаш уруг-би-

ле демей-ле.

Хөөредип чугаалар чүве болза, анай тепкен эзир-биле демей. Семис-оолду мактаар дээш, өске мөгелерни куду денелче бадырып турар кижиге деп бодай бербөңер. Шынап-даа болза, Сарыглар Семис-оолдун хурежин көрүп чораан кижилер ам-даа хей. Солагай холу-биле эгин содаандан алгаш, чыыра тыртпышаан, балдырдан он хол-биле алгаш, көдүрер чораан. Октаан мөгезин тургускаш, довураан кактап каар кижиге.

Мөге кижиге бир онзагай эки талазын көргүзүп чоруурга, чонга-даа, хурешкен эжинге-даа улуг хүндүткел болуру чугаажок, ол дээрге биче сеткил болур. Сарыглар Семис-оолда ооң барын эскергеш, үнелээр мен.

Сарыглар Семис-оол аныяк оолдарга таварышканда, бардаман хөмө халыбас, оларның аайы-биле элээн саадап хурежир мөге.

Келир үеде мөге болур оолдарның хей-адын, чоргааралын көдүрер сеткил Сарыгларга турган деп бодап чоруур мен. Ол-ла үелерге бодаарга, амгы үеде тыва хуреживис сайзыралды ап турары мөгелерниң кеткен хевинден-не илдең көстүп турар-дыр. Көөрге-даа көрүштүг, чараш болур. Аваангыр, кашпагай чараш аргалары ажыглап турар мөгелер бар: Аяс Монгуш, Владимир Монгуш, Чимит Куулар дээш, өскелер-даа.

Шаанда мөге салыкчылары мөгелерни тускай аялгалыг адап, кыйгырып үндүрер чүве болгай. Дыка аяныгы болур чүве. Баштай үнүп келген мөгениң удурланыкчызы арай саадай берген болза, демги мөге салыкчызы «Мөге шылады!» деп аялгалай аарак кыйгы салыр, мөгезиниң онаан үндүрүн дээш ыңчаары ол. Үнмейн, белеткенип турган мөгениң салыкчызы удур чижилгелиг кыйгы

салыр.

Мөгелерниң девигиниң талазы-биле чаңгыс аай өөредип кылыр болза эки деп бодаар мен. Амгы үеде хей мөгелерни девидип үндүрүптөргө, дең эвес, аңгы-аңгы, озалдааны озалдап, мурнааны мурнап чоруй баар-дыр. Мөгелерниң девигиниң чаңгыс аай болурун өөредип ыңдыг-ла

кончук берге эвес деп бодаар мен.

Мөге кижиге чон мурнунче үнүп, оюн көргүскен артист кижиге-биле демей. Чонунуң сонургалын чедип ап чоруур мөгелер, тиелелгеже чүткүлдүүн, бодунуң эки мөзү-бүдүжүн көргүзүп турары чажыт эвес.

Шаанда мөгелерни девидерде «Дөгээ баарының» аялгасын салыптар чүве, анаа олурган кижиге безин көрүп конаңайнып, тура халыксаазы келир. Аялга черле кандыг-даа кижиниң сеткил-сагыжын сергедип келир болгай. Мөге девигинге тааржыр чараш аялгадан чогаадыры чугула.

Көрүкчү кижиге мөгениң хурежи солун болуруга эки, чамдык мөгелер чонну шыладып, октажып чадажып туруп бээр-дир, ону хуумда чедимче чок чорук дээр мен. Черле ыңчаш тыва мөгелеривиске өөредилге чорутса эки эвеспе?

Мөгелерни шаңнап-мактап турары эки-дир. Мөге кижиге девиг үнерде, ыяап-ла аялганы салып турар болза эки. Ол мөге кижиниң хей-адын көдүрер. Моол кижиге сыгыт-хөөмөй дыйнаанда, хөлчок таалап сонуургаар. Тыва-даа, моол-даа кижилерниң угу-төөгүзү, шажын-чүдүлгези демей. Ынчангаш тыва, моол хурештерде улуг ылгал чок. Моолдарның хурежиниң сайзыралы улуг болгаш, бисти мурнап турар.

Сөөлгү үеде бир демдег-лексенчиг эки чүве — улуг хурештерге деткикчилерниң арбын бооп турары. Мөгелерниң шаңналының үнези база улгаткан, оларны сеске, харындаа он алдыга чедир шаңнап турар апарган-дыр, ол өөрүнчүг өскерилге-дир. Шаанда болза, улуг-даа хурештерге чүлге бирээден дөртке чедир шаңнап турган.

Сандю ТЮЛЮШ.

Кызыл-Тайга суур.

Спорттун хоочуну

НАЗЫ-ХАРЫ ДӨГҮЗЕ-ДАА...

Чаптып баткан Чадаана хемден ыңдыг-ла кончук ырак эвесте, чараш суур Хайыракан. Ол алызындан солун төөгүлүг, ат-сурагылы, алдар-аттыг кижилерниң чурту чер. Ындыгларның бирээзи хоочун мөге, күш-культура болгаш спорттун тергенин, тренер Доржукай Базыр-оолович Долаанны хамаарыштырып болур.

1946 чылда чайынында суур адаанда бедик даг Хайыраканның баарында хавакта чайлагга ол төрүтүнгөн. Мөгевис ам мугур 60 харлап турар. Алыс черле спортка бердинген, ынак болгаш-ла ыңдыг боор он, чаактары долбангыч кызыл, дурт-сыны согун дег хүнү, хөөрөп турда шуут-ла суг салба. Алдан харлыг дээр кандыг-даа барымдаа чок, дөртөн харлыг аныяктар-ла

дивес силер бе. 64-түн чирин дуглап, суму-зун, кожуунун, харын-даа Азия төвү төрөөн Тывазының адын камгалап, Сибирге болгаш Ыраккы Чөөн чүккө маргылдааларга тыва хурешти алдаржыткан ат-сурагылыг мөге, чемпион, тренер-дир. Кыжын шаңактаар, дошка конькилээр, хол, бут бөмбүү, шидыраа, теннис, тевек дээш, ооң ойнавас оюну чок. Мөге Доржукай күш-культурага болгаш спортка та чеже аныяктарны өөредип, кижизиткен. Ооң өөреткен өөреникчилери Александр Чылбак-оол, Александр Донгак, Саян Сат, Эрес Монгуш, Начын Монгуш болгаш өскелер-даа Россия, делегей чергелиг спорт мастерлери, каш дакпыр чемпионнар. Оон аңгыда 1, 2, 3-кү разрядчылар та чеже чүве. Ооң өөреткени 9 спорт мастерлериниң 2-зи ССРЭ-ниң, 7-

зи Россияның спорт мастерлери. Тренер башкы өөреникчилериниң чедишкенин-ринге өөрүп, доктаамал оларын сурагла-нып, айтырып, чагып-сургап орар. Ооң өөреникчилериниң аразында Россияның алдарлыг тренерлери аттыг апаргылаан, а башкызында ыңдыг ат чогуна хомудал чоруурлар. «Россияның алдарлыг тренери» атче, Тыва Республиканың орден, медалы-биле шаңналга ону кириерин Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилели өөренип көрзе деп чон дилеп турар.

Амгы үеде хоочун спортчу Хайыракан суурда элээдилериниң спорт школазында удуртукчу-тренер башкы. Ында үш бөлүктө 34 кижиге хар-назы аайы-биле өөренип турар. Оон ажылдап турары школыны Долаан Доржукай аттыг деп чүге адап болбас деп? Хайыракан сумузуңуң Төлээлекчилер палатазының депутаттары болгаш суму чагыргазы ону шиттирлеп болгу дег.

Доржукай Базыр-оолович ТАР-ның 85 чылынга болгаш Республика Хүнү —

Наадымда болур хурештерге белеткенип турар. Назы-хары дөгүп алданназа-даа, ачыр-дачыр тутчурунга белен. 6 харлыг огу Долаан Чыжырган хуреш бөлүмүндө девиги-самнап, хурештиң чараш аргаларын өөренип чоруп турар. Ооң өөнүн ээзи Маргарита Ховалыговна хоочун спортчуга бүгү назыда улуг деткимчени көргүзүп келген. Эриг баарлыг ие оолдары — Алдын, Херел, Начын-Херел, Сергей, эң хеймери Чыжырган оларның өөрүшкүзү, чоргааралы.

Хоочун мөгеге бо одуруглар-биле байыр туттум:

Доржукайның эдиги-ханы

Долу хевээр сүртенчиг-дир.

Алданнаан дээр арга чок-тур,

Аныяксың көрүңер даан.

Бөгүн-даа онаан салбас, Бөөлдээр, силгиш, буттаар, дегелээр, Чыыра тырткаш, шимчетпейн баар Шыдал-күжү адыг деп бил.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

УЧАСТОК ПУНКТУЗУ АЖЫТТЫНГАН

Кызыл хоорайның алгы заводу микро-районда милицияның участок пунктузу ажыттынган.

Участок пунктузу ажыттынар хүнде бо девискээрин чурттакчыларының хуралын эрттирерин республиканың ИХЯ-зының удуртлугазы баш бурунгаар чарлаан турган. Чүге дээрге бо микро-районда корум-чурум үрээр чоруктар бар, ону моон соңгаар болдурбас дээш чүнү кылырын чон-биле сүмележи чугаалажырын шиитпирлээн. Айыткан хүнде эвээш эвес чурттакчылар чыылган. Оларның биле ТР-ниң ИХЯ-зының сайыдының оралакчызы В.Байкара, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты В.Ушкалов, Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң төлээзи С.Крыцин, элээр чорук ниитилелиниң даргазы Н.Тырткы-Кара журашкан. Бо микрорайонга корум-чурумну быжыглаарыга хамаарышкан шыгыгы чугаа орта болган.

Чурттакчылар чүгле корум-чурумга хамаарышкан айтырыгларны көдүргөн эвес, үерден когарааннарның байдалы дыка берге, ынчанга дуза чедирерин база дилээннер.

Милицияның участок пунктузунун ажыттынганы таарымчалыг болганын чурттакчылар демдеглээн. Корум-чурумга хамаарышкан айтырыгларны ырак

хоорай төвүнче барып шүүдевейн, маңаа шиитпирлеп ап болур апарган. Оон аңгыда микрорайоннун чурттакчылары корум-чурумну камгалаар херекке боттук дузаны шагдаа ажылдакчыларына чедирерин аазааннар.

Сайгын БЮРБЮ.

ЧУРУКТА: ужуражылга үезинде.

Авторнун тырттырган чуруу.

КОЛ СОРУЛГА – КИЖИНИ КАМГАЛАП АЛЫРЫ

Өрт дээрге эң-не коргунчук болгаш бо-ла болу бээр хай-халаптарның бирээзи деп болур. Ынчанга өрт камгалалының ажылдакчыларының күөсүдип чоруур ажыл-херээн, оон эрге-жок чугулазын кижилер билеп тур боор. Өртчү — эрес-дидим, чарт угаанныг, хүн-шак бүрүдө амы-тынын харамнамай кижиге дузалаарына белең кижилер. Чоннун мурнунга хүлээлгезин эрес-дидим күөсүдип чоруур ажылдакчылар бисте база эвээш эвес. Оларның бирээзи болза, Кызыл хоорайның 1 дугаар өрт кезээнде улуг өртчү бооп ажылдап чоруур — Байыр Куулар. «Оожум, топтук-томаанныг, биче сеткилдиг, кижизиг» — эш-өөрү Байырыны ынча диждир. 2004 чылда эрес-дидим чоруу, өртке кижилер тынын камгалааны дээш Б.В.Куулар Россияның Онза байдалдар яамызының «Өртке эрес-дидими дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ону Байырга Сергей Шойгу боду тывыска.

Ынчан, 2003 чылдың кыштын соогунда, өрт кезээниң диспетчер албанынче Муруг кудумчунда 57 дугаарлыг бажында өрт болган деп дүвүрээзин медээ келген. Сержант Байыр Куулар ол өрт

болган черге келгеш, бажың иштинде улус барын билип каан. Соңа шилин бускаш, ол өрттенген бажың иштинче бодал чокка, дидими-биле киргеш, шалада кижилер чытканын эскерип каан. Медерел чок эр кижини уштуп үндүргөн. База катап изиг оттуң чалбыжыңче баскаш, медерелин ышкынган ийиги кижини база соңга дамчыштыр үндүргөн. Дүргөн дуза

чүнү-даа кылырга, аңаа солун турган. Кырган-ачазы бодунун үезинде хүрежип чораан болгаш ындыг ирги бе, Байыр садиктен тура, хүреш сонуурган, ында мында маргылдааларга бо-ла киришкен боор. Школаны Чадаана хоорайга дооскаш, шериг албанын эрттиргеш келген. Спортка сонуургалын ам-даа кагбайн, өрт кезээнде болган маргылдааларга эки түннелдиг киржи чоруур.

Өрттерге үнгеш чүнү бодап чоруун айтырарга, Байыр муңгаргайы-биле «Өрттерниң коргунчук талазы дээрге — кижиниң амы-тынын кээргел чокка алгаш баары, ынчанга бо берге ажыл үезинде кижилер когаралы болурга хомудаар-дыр мен» — деп, харыылаан.

Тыва Республиканың өрт камгалалының 80 чыл оюн таварыштыр анык өртчү Байыр Кууларга, оон өг-бүлезинге база бүгү республиканың өрт камгалалының ажылдакчыларына изиг байыр чедирип, аас-кежикти, каң дег кадыкшылды база ажыл-ижинге чедиишкннерни күзеп тур бис.

Снежана ШОЙЗАТ, Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң кол специалисти.

ЧУРУКТА: Байыр ийис эки-биле присяга хүлээп ап турары.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (июль 24-30 хүннеринде) республиканың девискээринге 89 кем-херек үүлгедии бүртүктетинген, оларның 32-зин изин-биле истеп тодараткан. Аар кем-херектерден 5 өлүрүшкүн, кижиниң кадыына сагышты-биле хара чедирген 15 таварылганың бирээзинге бир кижилер чок болган, 3 күштээшкн, 1 дээрбечи чорук, 3 үптээшкн, 51 оор чорук, 7 орук озал-ондаанга когараан 4 чадаг кижиниң ийизи амы-тынындан чарылган (орук озал-ондактары болган черлерден чолаачылар дезде берген). Наркотиктиг бүдүмел хавырған 2 таварылга демдеглетинген.

Июль 24-түн дүнезинде Салчак Тока кудумчунда бажыңның хериминиң иштинден «Аист» тергени билдинмес улус оорлаан. Кызылдың ИХК-де ук девискээрниң участок төлээзи Б.Монгуш чоок-кавы девискээрде бажыңнарны кезип, хыналданы чоруткаш, каразыттырып турар кижини тодараткан. Хоорайның кайда-даа ажылдавын турар 18 харлыг чурттакчызы тергени оорлааш, 200 рубльге садыпкан болган. Бодунун үүлгедии ол арагалаан соонда бажы аарааш, пиво садып алыр дээни-биле тайылбырлаан.

Июль 24-те Чадаана хоорайның Мерген-Херел, Комаров кудумчуларының белдиринге ВАЗ, ГАЗ маркалыг автомашиналар үскүлешкен. «Жигулиниң» чолаачызы — 8 класстың өөреникчизи эзирек чорааш, машиназын башкарып шыдавын барып, удурланыш-как орукче үне халыткан. Кижилер онча-менди арткан.

Июль 25-те Кызылдың ИХК-ның дежурный кезээнге херээжен кижилер 18 харлыг уруу читкен дугайында дыңнадып кириген. Оперативтиг хыналда ажылдарының соонда, ол «читкен уруг» өөрү-биле Чагытайга дыштанып турганы илерээн. Уругну бажыңына чедирген.

Июль 27-де «Найрал» кинотеатрының кассири 50 рубльдин меге акшазын тыпкан. Ону хынал тодарадыры-биле Кызылдың ИХК-ның экономика кеме-херектер килдининче чоруткан.

Июль 28-те Каа-Хемниң Бүрен-Бай-Хаак суурнун чевээнде бир хөөрнүң тураскаалын үрзэн кем-херек үүлгедии болган. Хыналданы чорудуп турар.

Милиция спирт холумактыг суук бүдүмел хавырар ажылды уламчылавышаан. Июль 27-де Эрзиниң «Нор-Лха» садыындан 235 литр спирти хавырған. 28-те Тоора-Хемге ГАЗ-66 автомашинага хыналда үезинде 100 литр спирти тыпкан.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Июль 4-те үнгөн «Шын» солунда «Дыңнадыг» — деп бойдусть камгалаар тайылбыр, камгалал ажылының дугайында номчааш, аңаа каттыжып, бир эвес бистер «кижилер» бодувустун ачы-хавыявыс-биле мандып, чурттап чорааш ону камгалап, хумагалап чорбас болзувусса бойдузвустун ажил-үүлези арай «аскаңнааш» болу бээр чадавас-ла болгай. Бойдуста хей дириг үнүштер, амытаннар «Хүн бурганывыстың» ачызы-биле өзүп-мандып дириг чурттап-ла чоруур болгай бис. Бистиң чурттувусту каастап, хей аң-меңни, дириг амытаннарны хей делгем девискээрде тарап өзүп келген мөңгө ногаан эзим-аргаларывыс бисти чүнүң-биле канчаар хандырып азырап турарын, бодувус билер бис.

КАМГАЛААРЫНЫҢ БИР АРГАЗЫ...

Тайга-сында хей арга-эзим-нерни кым ынчаар шыргай, чараш, узун, чоон кылдыр өстүрүп кааныл? Мону эрткен хей чүс чылдарның үезинде «Хүн бурганывыс» чер бөмбүрзектиң кырында агаар-бойдусть байлаан хоюглап, чылыглап, янзы-бүрү энергияны боду чогадып, боттандырып тургаш үнүш-дүжүттүн үрезин-чочагайларын хат-сырынның күжү ыңай-бээр «үнүп, ойладып» тургаш черниң довураа-биле базыргаш, оон арга-эзимнер өзүп-мандып, бисти азырап, хандырып чорууру ол. Маңаа немей бистиң эзимнеривистиң ээлери куштар, аңнар, дииннер база боттарының ажил-үүлези кириштирип, чочагай үрезиннерни ыңай-бээр дажылгап тургаш эзимнерни немей өстүрүп турарын бодувус көрүп, билип чоруур бис.

Бистиң республикаже демир-орук кирип кээрге, ол хей эзим-аргалар садыг-саарылгага киришкеш, чайгаар-ла шаарарып, эвээ-жеп, тарамык апаар, ону ол хире хей шыргай кылдыр өстүрүрде 20-30 хонук эвес, 200-300 хире чыл херек апаар-дыр. База-бир ондактыг, бужурганчыг чүүлүвүс бар, хөөкүй-ле өзүп орган бичии чаш 4-5 харлыг шивилерни узуткап чок кылып, ону Чаа чылдың елказынга 5-6 хонук ажылгааш, үндүр октаптар, санап-түннөп көрүнер даан республикада чеже муң өреге ону чок кылыр-дыр, ол түннү 10 чылга көвүдөдиптерге чеже-дир, ынча хей боду-ла өзүп орган байлак дүжүдүвүстү чок кылбайн ону камнап кадагалап чоруурувуска, бойдузвустун чараш байлаа үрелбес, чемирлбес, харын неме-жип, шыргайланып келир, оларның

аразын ырады тарамык кылдыр өстүрерин боттары негеп келир.

Бо уеде бүгү-ле айыыл-халаптан чайлаарының аргазын дилеп С.Шойгу оглувустун инициатива-зы-биле наа дуржулгаларны өөредип, тарадып турары ышкаш кылдыр эзим-аргаларывысты өрттөтпейн, ажык чок черге оларны хыдып, узуткаарын болдурбас сорулга-биле ол бичии өзүп орап чаш шивини одура кезерин сок-саткаш, ону харын улам өстүрүп оон-биле чуртувусту каастап эгелезвивиссе кандыгыл? Бир эвес елкага херектиг шивини заводка кылымал кылдыр кылгаш садарга чонга эптиг-даа, эки-даа болгаш, чаңгысты садып алырга, ол дараа-зында хей чылдарда хереклетинер болгай. Бо чорук чуртувуска камгалал «экономика» кылдыр санаттынар. Хамык ыяш үзүлдүзүн чүгле чаңгыс арга-арыг ажыл-агыйы боду чааскаан ажылдавын мону ниити чоннун дузазы-биле камгалаарын организастаза кандыгыл? Бистер таңды-сыны-высты эргий кылаштажып, каттап, тооруктап, аңнап чорааш үрезин чочагайларны черже кири илди кааш, 2 чыл болгаш келиривиске дистиништер үнүп келген силерни хүлүмзүрүп уткуп алыр, бо-дур бойдусть камнап өстүрүп деп чүве. Мону кижилер бүрүзү ынчаар үүлө бүдүрерге ол чуртунга хүндүткел, езулал чүдүлгө болгаш, ынчанга ол дыңнадыгга каттыжып бодумнун сеткилини бижип орап ужурум ол. Ол хей яамылар оон-даа хей өске арга-дуржулганы немен, сайырадып кээр деп идегел бар.

Бады ООРЖАК, күш-ажылдың хоочуну.

Красноярскиниң курунениң башкы университеди чалап тур

ККБУ — Сибирьниң бир хоочун өөредилге чери. Ол Россияның эң шыырак дээр 5 башкы университеттериниң санында кирип турар.

2006-2007 өөредилге чылында ККБУ-нун Кызылда төлээ чери телевидир бот-өөредилге-биле дараазында мергежилдерге сургуулдарны хүлээп ап эгелээн:

1. **Төөгү башкызы.** Бо мергежилге дээди эртемниг азы башкы училищезин (колледжизин) дооскан база 11 класс доосканнарны хүлээп алыр.

2. **Педагогика болгаш психология** (педагог-психолог). Бо мергежилге дээди эртемниг азы башкы училищезин (колледжизин), эмчи училищезин доосканнарны база 11 класс доосканнарны алыр.

3. **Менеджмент организациязы** (ажыл-агый, бүдүрүлгө, организациялар удуртукчуларын белеткээр). Дээди эртемниг азы тускай ортумак эртемниг кижилерни алыр.

Херек документи:
билдиришкн (тускай хевирни);
4 чурук (3/4 см);
аттестат;
диплом (капсырылганы-биле кады);
нотариуска бадыкаттыг дипломнун 2 хоолгазы;
медсправка (форма 086-У);
күш-ажыл дептеринден ушта бижилге (ажылының кадрлар килдизи таңмалап бадыткаар);
өгленишкен дугайында херечилел хоолгазы; (фамилиязы өскерилгенде);
скорошиватель-папка;
паспорт.

Башкыларны, эмчилерни болгаш өске-даа ажылда кижилерни өөрениринче чалап тур бис!

Документилерни август 25-ке чедир дараазында адреске хүлээп ап турар: Кызыл, Калинин, 16, Машзавод бажыны, 3 дугаар каат, хүннүн-не 10 шактан 17 шакка чедир хүлээп алыр.

Телефон 1-27-75.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы —

1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10,

культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый,

үлөтүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8128. Чагыр 95.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008468; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортааки Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1).

Солунда парлалтыг материалдарның авторларының боддалдар редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.